Srimad Bhagavad

Mahapurana

पोथी १

श्रीगणेशायनमः ॥ श्रीकृष्णायनमः ॥ श्रीरामायनमः ॥ द्वितीयेतुदशाध्यायैः श्रीभागवतमादितः ॥
उद्देशलक्षणोपाख्यं संक्षेपेणोपवर्ण्यते ॥१॥ तत्रतुप्रथमेध्यायेकीर्तनश्रवणादिभिः ॥ स्थवि
रेभगवद्रूपेमनसोधारणोच्यते ॥२॥ यन्नामकीर्तनंदानतपोयोगादिसत्फलं ॥ परमानंदंहरिंनरन तंनिसं २
मस्मरन् ॥३॥ अथद्वितीयस्कंधव्याख्या ॥ ऊक्तेः पूर्वमुपोद्घातः सप्रसंगः शुकागमः ॥ राज्ञीपृष्टेनृणांक
त्तमथाहशुकसन्मुनिः ॥४॥ राज्ञः प्रश्नमभिनंदति ॥ वरीयानिति ॥ तत्वयापुंसांश्रोतव्यादिषुमध्येयः

वरीष्ठितः ॥ श्रेष्ठशितः

ॐनमोभगवतेश्रीवासुदेवाय ॥ श्रीशुकउवाच ॥ वरीयानेषतेप्रश्नः कृतोलोकहितंनृप ॥ आत्मवित्संमतः १
१ पुंसांश्रोतव्यादिषुयः परः ॥१॥ श्रोतव्यादीनिराजेंद्रनृणांसंतिसहस्रशः ॥ अपश्यतामात्मतत्वंगृहेषु
गृहमेधिनां ॥२॥ निद्रयाह्रियतेनक्तंव्यवायेनचवावयः ॥ दिवाचार्थेहयाराजन्कुटुंबभरणेनवा ॥३॥

परः श्रेष्ठोगोचरः प्रश्नः कृतएषवरीयान् ॥ यतोलोकहितमेतत् मोक्षहेतुत्वात् ॥ आत्मविदांमुक्तानां
चसंमतोयतः ॥ तत्रतावत्स्वाभाविकक्रियाणामनर्थहेतुत्वंवदन्व्रूहियद्वाविपर्ययमितितेषामेतस्मा
रु श्रोतव्यादीनीतित्रिभिः ॥ गृहेषुसक्तानांअतएवगृहमेधिनांतदुक्तपंचसूनापराणांमेधतिर्हि स्त्रीसंगनर्थ
सार्थे ॥१॥ तेष्वव्यर्थेवायुर्व्ययोभवतीत्याह ॥ नक्तंरात्रौपद्यद्ययः आयुस्तन्निद्रयाव्यवायेनरत्यावाह्रिय
ते ॥ दिवाचाह्रियतवयः ततत्रअर्थेहयाअर्थार्थमुद्यमेन ॥ सिद्धार्थेकुटुंबपोषणेनवा ॥ चकारावनुक्त
समुच्चयार्थौ ॥२॥

॥स्त्रीनाबंधस्यातं॥ पंचसूनाःगृहस्थस्यचुल्लीपेषण्युपस्कर
कंडनी उदकुंभश्चबध्यतेयास्तुवाहयन् ॥ जीववधोत्पत्रायतेति ॥

किंच गृहात्प्रव्रजितः निर्गतः गृहे स्थितस्य पुनस्तत्रासक्तिसंभवात् तत्राष्टांगयोगमाह धीर इति वस्त्रचर्यादिय
मोपलक्षणं पुण्यतीर्थेति स्नानादिनियमोपलक्षणं आसनमाह शुचाविति विविक्ते एकान्ते विधिवत्कुशाजि
नचैलैः क्रमेण निर्मिते १६ जपगर्भप्राणायामं च कुं[illegible]माह त्रिवृत त्रिभिरकारादिभिर्वर्त्तितं ग्रथितं
ब्रह्माक्षरं प्रणवं मनसाऽभ्यसेत् मनसा इंद्रियप्रत्याहारं च कृ प्राणायामेन मनोनियमनमाह मनो यच्छेत् ब्रह्म
बीजं प्रणवमविस्मरन्नेव जितश्वासः सन् १७ प्रत्याहारमाह नियच्छेत् अक्षाणि इंद्रियाणि शुभ्यात्मिका बुद्धि

गृहात्प्रव्रजितो धीरः पुण्यतीर्थजलाप्लुतः शुचौ विविक्त आसीनो विधिवत्कल्पितासने १६ अभ्यसेन्मनसा
शुद्धं त्रिवृद्ब्रह्माक्षरं परं मनो यच्छेज्जितश्वासो ब्रह्मबीजमविस्मरन् १७ नियच्छेद्विषयेभ्योऽक्षान्मनसा बुद्धि
सारथिः मनः कर्मभिराक्षिप्तं शुभार्थे धारयेद्धिया १८ तत्रैकावयवं ध्यायेदव्युच्छिन्नेन चेतसा मनो निर्वि
षयं युक्त्वा ततः किंचन न स्मरेत् पदं तत्परमं विष्णोर्मनो यत्र प्रसीदति १९ रजस्तमोभ्यामाक्षिप्तं विमूढं
मन आत्मनः यच्छेद्धारणया धीरो हंति या तत्कृतं मलं २० [illegible] भोजयति ॥

सारथिर्यस्य सः धारणामाह मन इति पुनश्च कर्मभिः तद्वासनाभिराक्षिप्तं आकृष्टं शुभार्थे भगवद्रूपे
१८ ध्यानमाह तत्रेति एकमेकं पादाद्यवयवं अव्युच्छिन्नेन समग्ररूपादवियुक्तेन अत्रायं विशेषः
सामान्यतः चित्तस्थिरीकरणं धारणा अवयवविभावनया तद्ध्यानमिति भेदः समाधिमाह निर्विषयं
मनो युक्त्वा समाधाय स्थिरीभूते मनसि स्फुरत्परमानंदमात्राकारं कृत्वेत्यर्थः प्रसीदतीत्युपशाम्य
ति १९ गुणवशात्पुनरपि क्षोभे सति धारणामेव स्थिरीकुर्यादित्याह रजसाक्षिप्तं तमसा विमूढं च
यं मनो निरुंध्यात् तत्कृतं रजस्तमोभ्यां कृतं २०

धारणेति ॥ यथा यादृशेन पुरुषेण धारणा क्रियते। स पुरुषो वक्तव्यः॥ अथ च यत्र यस्मिन् विषये धारणा संमता तं विषयं वद॥ या दृशी धारणा मलनाशं करोति तां वद॥ ब्रह्मन्निति २ नासग्रे एव संख्येति।

यतः संधार्यमाणायां भक्तिसुखात्मकं आश्रयं विषयं पश्यतः तत्रैव प्रीतिर्भवति २१ यथा यत्र यादृशीति चेति कर्तव्यता विषयतद्विशेषणानां प्रश्नाः २२ यथेत्यस्योत्तरं जितासन इति विषयमाह स्थूल इति द्वाभ्यां २३ विशेषो विराट् देहः अतिस्थूलानामपि स्थूलतरः सत् कार्यमात्रं २४ अस्यैवोपलक्षणत्वेन विषयत्वं॥ वस्तुतस्तु विराट् जीवान्तर्यामी भगवानेव विषय इत्याह अंडकोश इति सप्तावरणे कटाहे एव पृथिव्यावरणं

यतः संधार्यमाणायां योगिनो भक्तिलक्षणः आशु संपद्यते योगआश्रयं भद्रमीक्षतः २१ श्रीराजोवाच यथा संधार्यते ब्रह्मन् धारणा यत्र संमता यादृशी वा हरेदाशु पुरुषस्य मनोमलं २२ श्रीशुक उवाच जितासनो जितश्वासो जितसंगो जितेंद्रियः स्थूले भगवतो रूपे मनः संधारयेद्धिया २३ विशेषस्तस्य देहोयं स्थविष्ठश्च स्थवीयसां यत्रेदं दृश्यते विश्वं भूतं भव्यं भवच्च सत् २४ आंडकोशे शरीरेस्मिन् सप्तावरणसंयुते वैराजः पुरुषो योसौ भगवान् धारणाश्रयः २५ पातालमेतस्य हि पादमूलं पठंति पार्ष्णिप्रपदे रसातलं महातलं विश्वसृजोथ गुल्फौ तलातलं वै पुरुषस्य जंघे २६ द्वे जानुनी सुतलं विश्वमूर्तेरूरुद्वयं वितलं चातलं च महीतलं तज्जघनं महीपते नभस्तलं नाभिसरो गृणंति २७

ततश्च सप्त तेजोवाय्वाकाशाहंकारमहत्तत्त्वानीति सप्त २५ विराड्देहे तज्जीवतदंतर्यामिणामभेदमारोप्योपास्यत्वं कर्तव्यमित्याशयेनाह पातालमिति पादमूलं पादस्याधोभागं पातालादीनां तदवयवता विधीयते पातालादीन्यतलांतानि अधस्तनादारभ्य सप्त भुविवराणि पठंति गणंतीत्यादि प्रमाणदर्शनं पार्ष्णिप्रपदे पादस्य पश्चात्पुरो भागौ २६ ऊरुद्वयं तस्य अधोभागे वितलं तदुत्तरभागे अतलमिति द्वे

विराट्स्वरूपे ३

विराट्रूपवर्णने ३

ज्योतिरनीकं ज्योतिषां समूहं स्वर्गं महर्लोकं ग्रीवेति गणं तितमोलोकं रराटीं ललाटं सत्यं सत्यलोकं २८
उस्रा देवास्तेजोमयशरीरत्वात् ते वाहव इत्याहुः दिशः अस्मदादिश्रोत्राधिष्ठात्र्यो देवताः कर्णौ श्रोत्रे स्या
धिष्ठाने शब्दस्तु श्रोत्रविषयः स तस्य श्रोत्रेंद्रियं एवं नासिकादिष्वपि नासत्यदस्रौ अश्विनौ नासे नासा
पुटे इन्द्रोऽदीप्तः २९ द्यौरंतरिक्षं अक्षिणी नेत्रगोलके चक्षुः इंद्रियं पतंगः सूर्यः अहनी रात्र्यहनी परमे
ष्ठिधिष्ण्यं ब्रह्मपदं तालु अधिष्ठानं जिह्वा इंद्रियं ३० छंदांसि वेदाः शिरो ब्रह्मरंध्रं स्नेहकलाः पुत्रादि

उरस्थलं ज्योतिरनीकमस्य ग्रीवा महर्वदनं वै जनोऽस्य तपो रराटीं विदुरादिपुंसः सत्यं तु शीर्षाणि सह
स्रशीर्ष्णः २८ इंद्रादयो बाहव आहुरुस्राः कर्णौ दिशः श्रोत्रममुष्य शब्दः नासत्यदस्रौ परमस्य नासे घ्राणो
ऽस्य गंधो मुखमग्निरिद्धः ३० द्यौरक्षिणी चक्षुरभूत्पतंगः पक्ष्माणि विष्णोरहनी उभे च तद्भ्रूविजृंभः
परमेष्ठिधिष्ण्यमापोऽस्य तालू रस एव जिह्वा ३१ छंदांस्यनंतस्य शिरो गृणंति दंष्ट्रा यमः स्नेहकला
द्विजानि हासो जनोन्मादकरी च माया दुरंतसर्गो यदपांगमोक्षः ३२ व्रीडोत्तरोष्ठोऽधर एव लोभो ध
र्मः स्तनोऽधर्मपथोऽस्य पृष्ठं कस्तस्य मेढ्रं वृषणौ च मित्रौ कुक्षिः समुद्रा गिरयोऽस्थिसंघाः ३३
नद्योऽस्य नाड्योऽथ तनूरुहाणि महीरुहा विश्वतनो नृपेंद्र अनंतवीर्यः श्वसितं मातरिश्वा गतिर्वयः

पर्वताः २ वा पुः १

स्नेहलेशाः द्विजानि दंताः खंड त्वमापदुरंतः अपारः सर्ग इति यत् स तस्य कटाक्षः ३१ अधर्ममार्गो
ऽस्य पृष्ठभागः कः प्रजापतिः मित्रौ मित्रावरुणौ ३२ अनंतवीर्यस्य सं वयः कालस्तस्य गम
नं गुणप्रवाहः प्राणिनां संसारः कर्म तस्य क्रीडा ३४

वा पुः २

भूम्नः विभोः अव्यक्तं प्रधानं स प्रसिद्धः चंद्रमाः तदीयं मनः सर्वेषां विकाराणां कोशः स्वाश्रयभूतः
३५ विज्ञानशक्तिं चित्तं महिमं महत्तत्वं अंतःकरणं अहंकारं गिरित्रं श्रीरुद्रं "गर्हमाहुर्" वायामुत्पन्ना अश्व
तरी ३६ वयांसि पक्षिणः तस्य व्याकरणं नामरूपव्याकरणं वाणी इति श्रुत्युक्तं शिल्पनैपुण्यं यथाहुः
येन शुक्लीकृता हंसाः शुकाश्च हरितीकृताः मयूराश्चित्रिता येन स ते वृत्तिं विधास्यति मनुः स्वायंभु
वं मनीषा बुद्धिः मनुजः पुरुषः निवासः आश्रयः पुरुषो वै विष्णुरामात्मेति श्रुतेः गंधर्वादीनां
४ ईशस्य केशान् विदुरंबुवाहान् वासस्तु संध्यां कुरुवर्य भूम्नः अव्यक्तमाहुर्हृदयं मनश्च स चंद्रमाः
सर्वविकारकोशः ३५ विज्ञानशक्तिं महिमामनंति सर्वात्मनोंतःकरणं गिरित्रं अश्वाश्वतर्युष्ट्र
गजा नखानि सर्वे मृगाः पशवः श्रोणिदेशे ३६ वयांसि तद्व्याकरणं विचित्रं मनुर्मनीषा मनुजो
निवासः गंधर्वविद्याधरचारणाप्सरः स्वरस्मृतीरसुरानीकवीर्यः ३७ ब्रह्माननं क्षत्रभुजो मह
१५ त्मा विडूरुरंघ्रिश्रितकृष्णवर्णः नानाभिधाभीज्यगणोपपन्नो द्रव्यात्मकः कर्मवितानयोगः ३८
इदं चैकं गंधर्वादयः स्वरस्मृतीः षड्जादिस्वरस्मृतयः इत्यर्थः असुरानीकं वीर्यं पराक्रमः स्मृतिरसु
रानीकवर्य इति पाठे गंधर्वादयः स्वरः असुरः सन्नेव श्रेष्ठः प्रह्लादः स्मृतिं तस्येति ३७ ब्रह्मविप्र
स्तस्याननं मुखं क्षत्रं क्षत्रियो भुजो यस्य विट् वैश्य ऊरू यस्य अंघ्रिश्रितः कृष्णवर्णः शूद्रो य
स्य नानाभिधानीभ्यानि यो नामानि येषां तैर्यते अभी इज्या देवास्तेषां गणैरिंद्ररुद्रादिभिरुपपन्नो युक्तः
द्रव्यात्मको हविः साध्यः विधानयोगः यज्ञप्रयोगः तस्य कर्म कार्यं आवश्यकीय

॥ चंद्रमाः सर्वविकारकोशः ... मादिमार्गत्वात्

घाडीर

शिवंर

४

सिलसकातु ४५

स्वर्गादिनामभिर्मर्थश्रम्येत २ एषवेदमार्गः १ स्वर्गादि २ अ्रोक ५ नोऽन्नवेषकृत ३ २ ४

रुपासनाफलार्थं रेकस्य शुद्धात्मधारणायामधिकारः अतो वैराग्यार्थं सर्वं कर्मफलं निंदति शाब्दं शब्दमयं ब्रह्म वे
दः तस्य एष पंथाः कर्मफलबोधनप्रकारः कोसौ अर्थभूमिरेव स्वर्गादिनामभिः साधकस्य धीर्दर्पयति तं
तदिच्छां करोतीति यतः अपार्थत्वमेवाह प्रत्नैर्मायेयं पथि सुखमिति वासनया शय्यानेः स्वप्नान इव परिभ्रमन् अ
र्थान् नाविंदति तेन लोकं प्राप्यापि निरवद्यं सुखं न लभते इत्यर्थः २ तर्हि सर्वथा कर्मफलत्यागे सद्योदेहपातेः
स्यादित्याशंक्याह अतः कविर्नाममात्रेषु भोग्येषु यावता अर्थेन अर्थादेः तृप्तिर्विहीयस्य तथाभूतः ३
शाब्दस्य हि ब्रह्मण एष पंथाः यन्नामभिर्ध्यायति धीरपार्थैः परिभ्रमं स्तत्र न विंदते र्थान् मायामये वासनया श
यानः २ अतः कविर्नामसु यावदर्थः स्यादप्रमत्तो व्यवसायबुद्धिः सिद्धेन्यथार्थे न यतेत तत्र परिश्रमं तत्र स
मीक्षमाणः ३ सत्यां क्षितौ किं कशिपोः प्रयासैर्बाहौ स्वसिद्धे ह्युपबर्हणैः किं सत्यंजलौ किं पुरुधान्नपात्र्या दि
ग्वल्कलादौ सति किं दुकूलैः ४ चीराणि किं पथि न संति दिशंति भिक्षां नैवांघ्रिपाः परभृतः सरितोप्यशु
ष्यन् रुद्धा गुहाः किमजितोवति नोपसन्नान् कस्माद्भजंति कवयो धनदुर्मदांधान् ५ श्रीकृष्णो जयति॥
स्यात् अप्रमत्तः तावन्मात्रेण नासक्तः व्यवसायबुद्धिः नेदं सुखमिति निश्चयवान् तदापि तत्र तस्मिन्नर्थे अन्यथा
वसिद्धे सति तत्र यत्नपरिश्रमं पश्यन् न यतेत २ अनायासेन सिद्धिमाह अन्यासत्यामिति कशिपोः शय्यायाः
स्वतः सिद्धे बाहौ सति उपबर्हणैः उपधानैः किं पुरुधान्नपात्र्या अन्नपात्र्या भोजनपात्रेण ४ ननु दिक्कूल
श्रीवोनामनग्नत्वमेव वल्कलं मनेन तोयं वा स्नानं वृषा चापमर्दनं विना प्राप्यते तत्राह चीराणि वस्त्रखंडानि
परान् बिभ्रति पुष्णंति फलादिभिः या गुहाः गिरिदर्यः केनचिद्बलात् अमला मे किं कार्यं तत्राह अजितोह
रिः उपसन्नान् शरणागतान् किं नावति न रक्षति किं शब्दस्य पूर्वत्रापि संबंधः धनेन यो दुर्मदस्तेन अंधान् ५

॥यत्नं विनैव नो ...सिद्धिं ५

निरतिशय सुखलक्षणम् ४
मायया ३
स्वर्गादि ४ शब्दमयस्य वेदस्य
भोग्यमात्रादिषु न्नरतिः २
५ मा ३
स ५
कथं ४
स्वर्गादि २
एवं ४
स्वर्गादि २ न १
५
अ्रो: ४
न ३

विराड्देहात १

वे १ इयान् एतावान् संनिवेशः अवयवसंस्थानं अस्मिन् स्वबुद्ध्या मनः संधार्यते मुमुक्षुभिः यतो व्यति
मनोधार्यते र रिक्तं किंचिन्नास्ति तस्मिन् ३८ तदेवं चित्तस्थैर्यार्थं विराड्देहे ईश्वरस्यावयवभेदेनोपासनमुक्तं तत्र
तु देहजीवो वा ईश्वरे प्रविलाप्य स एव ध्येय इति निर्धारयति स इति सर्वैर्धीवृत्तिभिरनुभूतं सर्वं येन
स एक एव सर्वान्तर आत्मा तमेव सत्यं भजेत् अन्यत्र उपलक्षणे न सज्जेत यत आसंगात् आत्मनः पा
तः संसारो भवति एकस्यैव तत्त्वादिं द्रष्ट्रीयैः सर्वानुभूतौ दृष्टान्तः स्वप्नजनानामिति यथैव स्वप्ने हि कश्चि

देस्म रुकेन १

मविराट् र इयानसावीश्वरविग्रहस्य यः संनिवेशः कथितो मया ते संधार्यते ऽस्मिन् वपुषि स्थविष्ठे मनः स्व
बुद्ध्या न यतोऽस्ति किंचित् ३८ स सर्वधीवृत्त्यनुभूतसर्व आत्मा यथा स्वप्नजनेक्षितैकः तं सत्यमानन्द
निधिं भजेत नान्यत्र सज्जेद्यत आत्मपातः ॥ ३९ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे द्वितीयस्कंधे पु
प्रसन्नात्मनि रेः ५ रुषसंस्थानुवर्णने प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं पुरा धारणयात्मयोनिर्नष्टां
लब्धा १ स्मृतिं प्रत्यवरुध्य तुष्टात् तथा ससर्जेदममोघदृष्टिर्यथाप्ययात्प्राग्व्यवसायबुद्धिः ॥ १ ॥

सफल तोर आसीत प्रत्ययात विरूपया

तत्र हि नदेहान्प्रकल्प्य जीवं तत्र हृद्विद्वियैः सर्वं पश्यतीति तद्वत् ईश्वरस्य तु विद्याशक्तित्वान्न बंधः ३९
द्वितीये प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ द्वितीये तु ततः स्थूलधारणायां जितेमनः सर्वसाक्षिणि सर्वेशे विष्णौ
धार्यमितीर्यते दृश्यालंबनरूपेवमुक्तो वैराजधारणा इहोच्यते तु तत्साध्या सर्वान्तर्यामिधारणा
तत्र तावत्पूर्वोक्तधारणाया अवान्तरफलमाह एवंयाधारणा तयात्तुष्टाद्धेः पुरा प्रलयसमये नष्टां

प्रथमे २ द्वितीये २ इदं विश्वं यथासीत् तथा ससर्ज व्यवसा
आत्मकया धारणया विश्वेश्वरीहो

विरक्तेना

तस्मात्तेन किं कर्तव्यं हरिमुसेव्य इत्याह एवं विरक्तः संस्तं भजेत भजनीयत्वे हेतवः स्वचित्ते स्वत एव सिद्धः य
तः आत्मा अत एव प्रियः प्रियस्य च सेवा सुखरूपैव अर्थश्च सत्यः नत्वनात्मवन्मिथ्या भगवान् भजनीयगु
णाश्च अनंतश्रुतिस्यः एवंभूतः तं भजेत नियतार्थः निश्चलस्वरूपः तदनुभवानंदेन निर्वृतः सन्नितिसु प्रभुत्वः ३
तः सुखात्मत्वं दर्शितं किंच यस्मिन् भजने सति संसारहेतोरविद्यायाः परमो नाशो भवति ६ एतदेवा
न्यचिंतानिंदयाह दृष्टपतिकश्रुति तां तथाभूतां परस्य हरेरनुचिंतां धारणामनादृत्य पशून् क भजेत्
विना यथा पशुरव्यादि देवानामिति श्रुतेः असतीविषयचिंतां को नाम कुर्यात तया चिंतया वैतरणीपात
धारणां २ संभावनायां र भक्तः १
एवं स्वचित्ते स्वत एव सिद्ध आत्मा प्रियोऽर्थो भगवान् अनंतः तं निर्वृतो नियतार्थो भजेत संसारहेतूपरमश्च
यत्र ६ कस्तां त्वनादृत्य परानुचिंतामृते पशूनसतीं नाम युंज्यात् पश्यन्जनं पतितं वैतरण्यां स्वकर्मजा
न्परितापान् जुषाणं ७ केचित्स्वदेहांतर्हृदयावकाशे प्रादेशमात्रं पुरुषं वसंतं चतुर्भुजं कंजरथांग
शंखगदाधरं धारणया स्मरंति ८ प्रसन्नवक्त्रं नलिनायतेक्षणं कदंबकिंजल्कपिशंगवाससं लस
नारा नाहारलेहिरएमयांगदस्फुरन्महारत्नकिरीटकुंडलं ९ मन्ना
जन्ममरणे तितं तत्र च स्वकर्मजान् आध्यात्मिकादिक्लेशान् सेवमानं जनं पश्यन्नवैतरणी यमद्वारस्थानदी
तत्तुल्यत्वात्संसृतिर्वैतरणी ७ तामेव धारणां विशेषणमाह केचिदिति षड्भिः स्वदेहस्यांतर्मध्ये यत हृदयं तत्र
योऽवकाशस्तस्मिन् वसंतं प्रादेशस्तर्जन्यंगुष्ठयोर्विस्तारः स एव मात्रा प्रमाणं यस्येति हृदयप्रमाणतत्रोपचर्यते
कंजं पद्मं रथांगं चक्रं ८ नलिनं पद्मं तद्वदायते दीर्घे ईक्षणे यस्य कदंबकिंजल्कवत् केशरास्तद्वत् पिशंगे पीते
वाससी यस्य लसंति महारत्नानि येषु तानि सुवर्णमयान्यंगदादीनि यस्य स्फुरंति यतानि महारत्नमयानि कीरी
नमकना म४ केयूरा जर

॥पत्रपुष्पमयी माला वनमाला॥ वो कंठदार
स्यपादप्रर्यंत माला वनमाला॥३॥

परे३ ग्रीवायां२ मलरहिता२

उन्निद्रं विकसितं यत् हृत्पंकजं तस्य कर्णिकैव आलयः स्थानं तस्मिन् योगेश्वरैः स्थापितौ पादपल्लवौ यस्य
श्रीः वत्सलक्ष्म चिह्नं तद्युक्तं यामादिविहितो मन्त्र च श्रीयोनपुरुषः कौस्तुभरत्नं कंधरायां यस्य अम्लाना लक्ष्मीः
शोभा यस्याः तया वनमालयाचितं व्याप्तं १० स्निग्धत्वादिविशिष्टैः कुंतलैः विरोचमानं आननं यस्य हासः संदरे३
तेन पेशलं सुंदरं ११ अदीनं उदारं यल्लीलाहसितं तेन यदीक्षणं तस्मिन् उल्लसंतो ये भ्रूभंगाः भ्रूविक्षेपास्तैः
स्थापितः ५ संसूचितो भूरिरनुग्रहो येन चिंतामयं चिंतया आविर्भवितं १२ अस्यैव ध्यानमाह एकैकश इति अनुभाव

उन्निद्रहृत्पंकजकर्णिकालये योगेश्वरास्थापितपादपल्लवं श्रीलक्ष्मणं कौस्तुभरत्नकंधरं अम्लानलक्ष्म्या
६ वनमालयाचितं १० विभूषितं मेखलयांगुलीयकैर्महाधनैर्नूपुरकंकणादिभिः स्निग्धामलाकुंचितनी
लकुंतलैर्विरोचमानाननहासपेशलं ११ अदीनलीलाहसितेक्षणोल्लसद्भ्रूभंगसंसूचितभूर्यनुग्र
भ्रुवं५ हं ईक्षेत चिंतामयमेनमीश्वरं यावन्मनो धारणयावतिष्ठते १२ एकैकशोंगानि धियानुभावयेत्पादादि ६
यावद्धसितं गदाभृतः जितं जितं स्थानमपोह्य धारयेत्परं परं शुद्ध्यति धीर्यथा यथा १३ यावन्न जायेत परा मावधाने
वरेस्मिन् विश्वेश्वरे द्रष्टरि भक्तियोगः तावत्स्थवीयः पुरुषस्य रूपं क्रियावसाने प्रयतः स्मरेत १४ प्रेमयुतः जातः१

येत् ध्यायेत् पदघ्जितं अयत्नतः स्फुरितं पादगुल्फादिस्थानं अवयवस्तु तदपोह्य सत् उपरपरं जंघाजान्वादि ६२
धारयेत् ध्यायेत् शुध्यति तस्मिन् निश्चला भवति १३ पूर्वोक्तवैराजधारणायां एतद्योगत्वमाह यावदिति
सर्वे२ ति परे ब्रह्मादयो ऽवरे यस्मात् कुतः विश्वेश्वरे द्रष्टरि न तु दृश्ये चेतन्यघनत्वात् भक्तियोगः प्रेमलक्षणः
क्रियावसाने आवश्यककर्मानुष्ठानानंतरे अनेन कर्मापि भक्तियोगपर्यंतमेवेत्युक्तं १४

स्प१

समीप१

एवं तावदासन्नमृत्योः पुंसः कृत्यमुक्तं इदानीं तस्यैव स्वयं देहं त्यक्तुमिच्छतः कृत्यमाह स्थिरमिति सार्द्धैश्चतुर्भिः
अंग हे राजन् एवंभूतो यतिर्यदा इमं लोकं देहं जिहासुः हातुमिच्छति तदा देशे पुण्यक्षेत्रे काले च उत्तरायणादौ
न इन्द्रिया दि४ मनो न सज्जयेत् संगं न प्रापयेत् न देशकालौ योगिनः सिद्धिहेतू किंतु योग एवेति दृढनिश्चयो भूत्वा स्थिरं सु
खकरं चासनमास्थितः प्राणान्नियच्छेदित्यर्थः १५ एतां बुद्धिं क्षेत्रज्ञे द्रष्टरि तिं नयेत् प्रविलापयेत् तं क्षेत्र
ज्ञमात्मनि शुद्धे तं शुद्धमात्मानमात्मनि ब्रह्मणि अवरुध्य एकीकृत्य लब्धोपशांतिः प्राप्तनि
वृतिः सन् कृत्यादिरमेत ततः परं प्राप्याभावात् १६ तदेवाह नयत्रेति यत्रात्मस्वरूपे कालो न प्रभुः कि

सोमी२
स्थिरं सुखं चासनमास्थितो यतिर्यदा जिहासुरिममंग लोकं कालेच देशेच मनो न सज्जयेत्प्राणान्नियच्छेन्म
नसा जितासुः १५ मनः स्वबुध्यामलया नियम्य क्षेत्रज्ञ एतां निनयेत्तमात्मनि आत्मानमात्मन्यवरुध्य धीरो
लब्धोपशांतिर्विरमेत कृत्यात् १६ नयत्र कालोनिमिषां परः प्रभुः कुतो नु देवा जगतां य ईशिरे नयत्र
सत्वं न रजस्तमश्च न वै विकारो न महान्न प्रधानं १७ जगतां ये ईश्वरा देवाः

सुख
मपि कर्तुं न समर्थः अत एव देवाः न प्रभवंतीत्याह अनिमिषां देवानां परः प्रभुः कालोपि यत्र न प्रभुः तत्र कु
तो नु देवाः प्रभवेयुः देवान् विशिनष्टि ये जगतां प्राणिनां ईशिरे ईश्वरास्तानाह जगतामिति कुतो न प्रभवंतीत्यत
यत्र विषयो निरुपाधित्वादित्याह नयत्रेति जगत्कारणान्यपि न यस्मात्सत्वादीनि प्रभवंतीत्याह न वंर
यत्रेति विकारो अहंकारः १७ रामायनमः श्रीकृष्णाय नमः

नाभिः हृदय·उरः·तालमूल·भ्रूमध्य·मूर्द्धि·२

त्यक्त्वा२ तालेः२ विध्वंसिताः५ त्यक्तुं१

निरुपाधित्वं कुत इत्यत आह परमिति यद्यस्मात् अतत् आत्मव्यतिरिक्तं नेति नेतीत्येन मुत्स्रष्टुमिच्छवो दौरा
त्म्यं देहाद्यात्मत्वं विसृज्य अहं स्यपूज्यस्य श्रीविष्णोः पदं पदे पदे क्षणे क्षणे हृदा उपगुह्य आश्लिष्य नान्यस्मिन् सौ
हृदं येषां तथाभूताः संतः तद्वैष्णवं पदं अत एव परं सर्वतः श्रेष्ठमामनंतीत्यन्वयः १८ तस्मादित्थं बुद्ध्यैवे
नव्यवस्थितो मुनिरुपरमेत् तु शब्देन यदि प्रयास्यन्निति वक्ष्यमाणात् सकाशाद्विशेषउक्तः तमाह विज्ञाय
तेऽनेनेति विज्ञानं शास्त्रं तेन जातादृक् ज्ञानं तस्य वीर्यं बलं तेन सुरंधिताः विहताः आशया विषयवासना

प्राप्य३ तैः त्यक्ताः१

देहं त्यजेत्२ परं पदं वैष्णवमामनंति यन्नेति नेतीत्यतदुत्सिसृक्षवः विसृज्य दौरात्म्यमनन्यसौहृदा हृदोपगुह्यार्हपदं पदे प
दे १८ इत्थं मुनिस्तूपरमेद्व्यवस्थितो विज्ञानदृग्वीर्यसुरंधिताशयः स्वपार्ष्णिनापीड्य गुदं ततोऽनिलं स्था
९ नेषु षट्सून्नमयेज्जितक्लमः १९ नाभ्यां स्थितं हृद्यधिरोप्य तस्मादुदानगत्योरसि तं नयेन्मुनिः ततोऽनुसं ९
चतुरः४ धाय धिया मनस्वी स्वतालुमूलं शनकैर्नयेत २० तस्माद्भ्रुवोरन्तरमुन्नयेत निरुद्धसप्तायतनोऽनपेक्षः
स्थित्वा मुहूर्तार्द्धमकुंठदृष्टिः निर्भिद्य मूर्द्धन् विसृजेत् परं गतः २१ ॥स्थपनो·द्वि·

चक्रे२

सर्वदेहस्य कुमिद्वतः यस्मात्सः इदानीं तस्य देहत्यागप्रकारमाह स्वपार्ष्णिना पार्ष्ण्या मूलाधारं आपीड्य अनिलं प्राणं षट्
स्वेष्विमेषोऽन्नमयेत् ऊर्ध्वं नयेत् जितः क्लमो येन षट्सु स्थानेषु नाभ्यादिषु १९ नाभौ मणिपूरके स्थितं हृदि
अनाहतचक्रे अधिरोप्य उरसि कंठादधोदेशे स्थितो विशुद्धचक्रे मनस्वी जितचित्तः स्वतालुमूलं तद्दे
वचूकेस्याग्रदेशं ततो वह्निमार्गमनंतमवाप्य शनकैरिति सूक्तं २० तस्माद्भ्रुवोरंतरं आज्ञाचक्रं निरुद्धानि श्रोत्र
नेत्रे नासिके मुखं चेत्येवं सप्तायतनानि प्राणमार्गा येन सः अनपेक्षः भोगस्पृहारहितः सन् ब्रह्मरंध्रं निर्भि

स्थानानि१ मूलेन गुदं१

१सप्तयनानि·द्वि·१

॥एवं तावदंजनस्य स्वरूपं विशोकं ब्रह्मैव भगवतः स्वरूपं तत्प्राप्तानां च न प्राप्यं रूपं वा किंचिदस्तीत्युक्तं। इदानीं ततः प्राक् स एव स
र्वफलदाता सर्वकर्मप्रवर्तकश्चेत्याह। स एव श्रेयसां फलानां विभुर्दातापि॥ तत्र हेतुः। भावानां ब्राह्मणादीनां स्वभावैः शमदमा
दिभिर्विशेषणैर्विहितस्य सतः शुभस्य कर्मणो यतः प्रवर्तकात् प्रसिद्धिः॥ यद्वा। भावानां महदादीनां स्वभावेन परिणामेन वि
हितस्य सतः कार्यस्य प्रसिद्धिः॥ स एव स्वर्गादीनां दातेत्यर्थः॥ ननु कर्मफलं भुंक्ते तस्य कथं स्वर्गादिफलं स्यात् तत्राह। स्वारंभक
धातूनां भूतानां विगमे वियोगे सति अनुविशीर्यमाणेऽपि देहे तु अजः स्थः व्योमेव यस्तेन सह न विशीर्यते। यतः अजः तेन सह न

॥श्रेयसामपि विभुर्भगवान् यतो स्वभावस्वभावविहितस्य सतः प्रसिद्धिः॥ देहे स्वधातुविगमेऽनुविशीर्यमाणे व्योमवत्तत्र पु
रुषो न विशीर्यतेऽजः॥४९॥ सोयं तेभिहितस्तात भगवान् विश्वभावनः॥ समासेन हरेर्नान्यदन्यस्मात्सदसच्च यत्॥५०॥ इदं
भागवतं नाम यन्मे भगवतोदितम्॥ संग्रहोयं विभूतीनां त्वमेतद्विपुलीकुरु॥५१॥ यथा हरौ भगवति नृणां भक्तिर्भविष्य
ति॥ सर्वात्मन्यखिलाधारे इति संकल्प्य वर्णय॥५२॥ मायां वर्णयतो मुष्य ईश्वरस्यानुमोदतः॥ शृण्वतः श्रद्धया नि
त्यं मायया ऽऽत्मा न मुह्यति॥५३॥ इति श्रीभागवते महापुराणे द्वितीयस्कंदे ब्रह्मनारदसंवादे सप्तमोध्यायः॥

ज्ञातः। तस्य पुरुषस्य श्रेयसां प्रभुरित्यर्थः॥४९॥ अध्यायत्रयस्यार्थमुपसंहरति। सोयं ते समासेन संक्षेपेणाभिहितः। तमे
वाह। सदसत्कार्यं कारणं च हरेरन्यन्न भवति॥ ननु हरेः सदसद्व्यतिरेके तर्हि तद्विकारप्रसंगः स्यात्। नान्यस्मात्। कारण
रूपतो हरिः कार्याद्व्यतिरिक्त इत्यर्थः॥५०॥ अयं विभूतीनां संग्रह उदितः॥५१॥ यथा वर्णिते न नृणां भक्तिर्भविष्यतीत्येवं सं
कल्प्य संक्षिप्तं तथा हरिलीलाप्राधान्येन श्रीभागवतं वर्णय। न तु भक्तिरसविघाते न केवलं तत्त्वमित्यर्थः॥५२॥
॥ननु हरिलीला मायाश्रया। किं तद्वर्णनेनेत्यत आह॥ मायामिति॥५३॥ इति द्वितीयस्कंदे सप्तमोध्यायः॥ ॥कृष्ण॥

३२ ॥ अष्टमे देहसंबंधमाक्षिप्य नीशजीवयोः॥ वदत्परीक्षिद्दोषं छित्त्वा पुराणार्थानबुभुत्सितान्॥ त्वमेतद्विपुलीकुर्विति उक्तं। तदेव विपु
लीकरणं पृच्छति। ब्रह्मणेति त्रिभिः॥ अगुणस्य गुणातीतस्यापि॥ देव वद्दर्शनं यस्य सः॥१॥२॥ निःसंगं मनः श्रीकृष्णे निवे
श्येति स्वप्रयत्नो दर्शितः॥३॥ सोपि श्रद्धयापि एवतो नावश्यक इत्याह। शृण्वत इति॥ स्वप्रयत्नं विना भगवान् स्वयमेव हृदि वि
शति॥४॥ भावसरोरुहं हृदयपद्मं प्रविष्टः श्रोत्रद्वारा तं सर्वं मलं धुनोति॥ सलिलस्येति दृष्टांतरम्। मिश्रणादिना कुंजन

॥ श्रीराजोवाच॥ ब्रह्मणा चोदितो ब्रह्मन् गुणाख्यानेऽगुणस्य च॥ यस्मै यस्मै यथा प्राह नारदो देवदर्शनः॥१॥
एतद्वेदितुमिच्छामि तत्त्वं वेदविदां वर॥ हरेरद्भुतवीर्यस्य कथा लोकसुमंगलाः॥२॥ कथयस्व महाभाग यथाहम
खिलात्मनि॥ कृष्णे निवेश्य निःसंगं मनस्त्यक्ष्ये कलेवरम्॥३॥ शृण्वतः श्रद्धया नित्यं गृणतश्च स्वचेष्टितम्॥
कालेन नातिदीर्घेण भगवान् विशते हृदि॥४॥ प्रविष्टः कर्णरंध्रेण स्वानां भावसरोरुहम्॥ धुनोति शमलं कृष्णः स
लिलस्य यथा शरत्॥५॥ धौतात्मा पुरुषः कृष्णपादमूलं न मुंचति॥ मुक्तसर्वपरिक्लेशः पांथः स्वशरणं यथा॥६॥

स्येव जले शोधिते तदेव केवलं शुद्ध्यति। न तु नदीतडागादिगतम्॥ स च मलः कुंजस्यांतःस्थित एव। न तु सर्वथा विलीयते॥
अत एव किंचिच्चलनेन पुनः क्षुभ्यति च॥ एवं तपोदानादिप्रायश्चित्तैर्न सर्वथा सर्वेषां सर्वपापं धुनोति। किं तु सावशेषं। तच्चैकस्यैव
देवकीं वे देवा हृदि प्रविष्टमात्रः श्रीकृष्णः सर्वेषां सर्वपापं निःशेषं हरतीत्यनेन दृष्टांतेनोक्तं सलिलस्य मलं यथा शरदिति॥५॥ ततश्च कृ ३२
तार्थो भवतीत्याह। धौतात्मा निःपापः॥ मुक्ताः सर्वे रागद्वेषादयः परिक्लेशा येन॥ पांथः प्रवासादागतः स्वशरणं गृहं यथा न मुंचति तद्वत्॥६॥

[Marginal and interlinear glosses: स्वंउयत्न २; यत्नोपि ३; ईश्वरस्य २; ज्ञातुमिच्छितान् २; श्रद्धयाप्य एव तः ३; मेलन १; ॥ लोकानां शुभदायकाः यतः ॥२॥; परीक्षित् २; प्रेरितो नारदः १; नारदकथितं २; त्वमिच्छामि ३; शीघ्रमेव ४; आश्विन कार्तिक कालो यथा सर्व जलस्य सर्वं मलं धुनोति तद्वत् १; ॥ स्वीयजनानां ४ नाशयति ४; कुंजस्य जले १; मलः २; त्यजति १; जलस्य मलं ति १; शेषसहितं पापं धुनोति; नश्यति १; जलस्य २; पापनाशनं २; त्यक्ताः १]

महापुरुषो विष्णुस्तदीयः यत्र यस्मिन् श्रद्धां कुर्वतां सती श्रद्धेहेतुकी १० साधकानां च नातः परमन्यत् श्रेयोस्तीत्याह
तदिति इच्छतां कामिनां तत्तत्फलसाधनमेतदेव निर्विद्यमानानां मुमुक्षूणां साधनमेतदेव योगिनां ज्ञानिनां फ
लं चैतदेव निर्णीतं नात्र प्रमाणं वक्तव्यमित्यर्थः ११ अल्पमेवायुरवशिष्टं किमहं साधयेयमिति माशुचः इत्या ३३
ह किमिति त्रिभिः परोक्षैरलक्षितैर्हायनैर्वर्षैः विदितं वृथा यातीति ज्ञातं यतो येन ज्ञानेन घटते तथा न करोति
१२ खट्वांगो हि देवपक्षे स्थित्वा दैत्यान् जयत ततः प्रसन्नैर्देवैर्वरं वृणीष्वेत्युक्तोऽतस्तैर्नोक्ते प्रथमं तावन्मम

पुराणं १ तदहं तेऽभिधास्यामि महापौरुषिको भवान् यत्र श्रद्धतामाशु स्यान्मुकुंदे मतिः सती १० एतन्निर्विद्यमाना
नामिच्छतामकुतोभयं योगिनां नृप निर्णीतं हरेर्नामानुकीर्त्तनं ११ किं प्रमत्तस्य बहुभिः परोक्षैर्हायनैरि
२ ह वरं मुहूर्त्तं विदितं घटते श्रेयसे यतः १२ खट्वांगो नाम राजर्षिर्ज्ञात्वेयत्तामिहायुषः मुहूर्तात्सर्वमुत्सृज्य स्कं० २
गतवानभयं हरिं १३ तवाप्येतर्हि कौरव्य सप्ताहं जीवितावधिः उपकल्पय तत्सर्वं तावत् यत्सांपरायिकं २
१४ अंतकाले तु पुरुष आगते गतसाध्वसः छिंद्यादसंगशस्त्रेण स्पृहां देहेऽनु ये च तं १५

युः कथ्यतामिति ततो देवैरुक्तं तत्तु मुहूर्त्तमात्रमस्तीति ततोऽतिशीघ्रं विमानेन भुवमागत्य हरिं शरणं गत
इति यतः द्वये स्वर्गभूमी रजोऽधिका कर्मभूमिः पृथ्वी १३ तव तु एतर्हि इदानीमपि तावदिति तावता का
लेन सांपरायिकं पारलौकिकं साधनं संपादय १४ तत्र वैराग्यं तावदाह अंतकाल इति गतसाध्वसः मृ
त्युभयशून्यः असंगो नाम नानासक्तिः तेन शस्त्रेण स्पृहां स्पृखे ह्यांतं देहमनु ये पुत्रकलत्राद्यः ते
ष्वेस्पृहां छिंद्यात् १५ श्रीकृष्णो जयति रामायनमः
पि १

ननु नश्वरकुटुंबार्थं कथमायुर्व्ययं कुर्यात्तत्राह देहादिष्विति आत्मनः सैन्ये परिकरेषु असत्सु मिथ्याभूतेष्वपि प्रमत्तः प्रसक्तः तेषां पित्रादिदृष्टांते ननाशं पश्यन्नपि नानुसंधत्ते ४ एवं विपर्ययप्रश्नस्योत्तरमुक्त्वा आत्मत्वादिप्रश्नस्योत्तरमाह तस्मादिति हे भारत भरत स्मर्तव्यः सर्वात्मेति पृष्टत्वमाह भगवानिति सौंदर्यैश्वर्यस्य सार्वज्ञ्यकत्वं हरिरिति बंधहारित्वं अभयमोक्षमिच्छता ५ अतः परमश्रेयोनास्तीत्याह एतावानेव जन्मनो लाभः फलं तमाह नारायणस्मृतिः सांख्यादिभिः साध्य इति तेषां स्वातंत्र्येण लाभत्वं वारय मू.४

देहापत्यकलत्रादिष्वात्मसैन्येष्वसत्स्वपि तेषां प्रमत्तो निधनं पश्यन्नपि न पश्यति ४ तस्माद्भारत सर्वात्मा भगवान् हरिरीश्वरः श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च स्मर्तव्यश्चेच्छताभयं ५ एतावान् सांख्ययोगाभ्यां स्वधर्मपरिनिष्ठया जन्मलाभः परः पुंसामंते नारायणस्मृतिः ६ प्रायेण मुनयो राजन् निवृत्ता विधिनिषेधतः नैर्गुण्यस्था रमंते स्म गुणानुकथने हरेः ७ इदं भागवतं नाम पुराणं ब्रह्मसंमितं अधीतवान् द्वापरादौ पितुर्द्वैपायनादहं ८ परिनिष्ठितोपि नैर्गुण्ये उत्तमश्लोकलीलया गृहीतचेता राजर्षे आख्यानं यदधीतवान् ९ श्रीकृष्णो जयति

तिसांख्यं आत्मानात्मविवेकः योगोऽष्टांगः अंते तु स्मृतिः परो लाभः न तन्महिमा वक्तुं शक्य इत्यर्थः ६ तत्र सदाचारं प्रमाणयति प्रायेणेति विधिनिषेधतः विधिनिषेधाभ्यां निवृत्ताः नैर्गुण्ये ब्रह्मणि स्थिता अपि स्म प्रसिद्धं ७ किमिदमपूर्वं कथयसि सत्यं अत्यपूर्वमेवेदमित्याह इदं भागवतमित्युक्तं तन्नाम एकं प्रधानं पुराणं ब्रह्मसंमितं सर्ववेदतुल्यं यद्वा ब्रह्म सम्यक् मितं येन कुतस्त्वया प्राप्तमत आह अधीतवानिति ८ सिद्धस्य तव कुतोऽध्ययने प्रवृत्तिस्तत्राह परिनिष्ठितोपीति गृहीतचेताः आकृष्टचित्तः ९

॥ द्वापरस्यादिर्यस्य तस्मिन्काला वित्यर्थः २

[illegible] ज्ञानभेदः॥४

निरंतरं ज्ञेयज्ञाता ज्ञाना [illegible] ज्ञानस्य [illegible] स्यात् [illegible] ॥६॥

किं तद्भगवतः स्वरूपं यस्मिन्मनोधारणां विधाय मायां तरंतीत्यपेक्षायामाह शब्द इति द्वाभ्यां यद्वा साभिधि दुर्ज्ञेयं
तद्धि भगवतः स्वरूपं किं तद्ब्रह्मेति वदाह अजस्रमनिसं च तत्सुखं च विशोकं चेति अजस्रसुखत्वे हेतुः शब्दस्त्वेत्यादि प्रशांतं
यतो नित्यसुखरूपं विशोकत्वे हेतुः अभयं कुतः यतः समं भेदशून्यं अतोऽभयं द्वितीयाद्वै भयं भवतीति श्रुतेः
तत्कुतः यतः प्रतिबोधमात्रं ज्ञानैकरसं ननु ज्ञानस्य रूपिनीलपीताद्याकारेण बाह्येनादिकरणभेदेन च भेदो
दृश्यते नैवं तन्निर्मलं ननु दर्शितो विषयकरणोपरागरूपो मल इत्युत आह सदसतः परं विषयकरणसंग
शून्यं वृत्तेरेव तदुपरागो न ज्ञानस्येति भावः ननु तथापि ज्ञात्रा सह भेदः स्यात् न आत्मतत्त्वं आत्मनो ज्ञातुः
स्वरूपमेव तत् न ततो भिन्नं ननु तत्त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामीति शब्दबोध्यप्रतीतेः कुतो बोधरूपत्वं तत्राह शब्दो
न यत्रेति आरोपितमिव तावेव शब्दस्य व्यापारो न तद्बोध इत्यर्थः ननु च भवतु नाम निरस्तभेदं ज्ञानरूपत्वं

शब्दस्तु शांतमभयं प्रतिबोधमात्रं शुद्धं समं सदसतः परमात्मतत्त्वं। शब्दो न यत्र पुरुकारकवान्क्रियार्थो मा-
यापरैत्यभिमुखे च विलज्जमाना ४७ तद्वै पदं भगवतः परमस्य पुंसो ब्रह्मेति यद्विदुरजस्रसुखं विशोकं॥
सुखं द्विषम्य यतयो परम कर्तृहेतुं जह्युः स्वड्विनिपानखनित्रमिंद्रः ४८

विशोकत्वं सुखस्य तु नानाकारकसाध्यक्रियाफलत्वात् कथं अजस्रसुखत्वं तस्येत्यत आह यत्र तु हि का-
रकसाध्यः क्रियार्थः उत्पाद्यादिचतुर्विधं क्रियाफलं च नास्ति इंद्रियेशो नो शमिव्यक्तिरेव क्रियामिरात्तं दंशा-
भिव्यक्तिमात्रं क्रियते नोत्पत्त्यादिकमिति भावः ननु तस्याप्यविभावे भिमायामपकरणेन विकारित्वं स्यादेव व्रीही-
णामिव तुषापकरणेनेत्याशंक्याह माया अभिमुखे स्थातुं विलज्जमाना भयस्मात्परैति दूरतोऽपरति ४७ तस्मादे-
वं भूतं भगवति नियमितमनसीकृतो यथा नो न किमपि कर्म स्वीसाह सहीवतीति सध्रीक् सेतच्च यं मनः यं प्रतिनियम्य
यस्मिन्नु स्थिरीकृत्य यतयः यतिशीलाः कर्तृभेदः तन्निरासोऽकर्तृः तत्र हेतिं साधनं जह्युः त्यजेयुः अनुपयोगात्
नादृष्टिपतेत्यर्थः उपयोगाभावेन साधनानादरे दृष्टांतः निपीयतेऽस्मिन्निति निपानं कूपः तस्य खनित्रं खननं
साधनं यथा स्वराट् स्वयमेव पर्जन्यरूपेण विराजमान इंद्रो नाद्रियत इत्यादि तिर्यद्वा [illegible] स्वराट् द्रविडस

॥कृतार्थानां तु नानामन्यत्किमपि कर्तव्यं नास्तीत्यर्थः॥४॥ [illegible] ॥ लाइ

साधनेन साध्यस्य [illegible] सिद्धत्वादिति भावः॥२॥ ॥यथा [illegible] कूपखननसाधनं [illegible] कृतार्थस्य [illegible] ॥१॥

युगे युगे १ दुर्ज्ञेयः २ विचार्य २

व्यासावतारमाह अनुयुगं मीलितासंकुचिताधीर्येषां स्तोकं स्वल्पमायुर्येषां स्वनिगमः स्वकृतो वेदराशिः
पैत्यानां ३ वत अहो दूरेपारं यस्य ति दुर्गम इत्यवमृश्य सत्यवत्यामाविर्भूतः सन्सएव हरिः विटपशः शाखाभेदेन ३६
बुद्धावतारमाह देवद्विषां निष्ठितानां नितरां स्थितानां तद्बलेन च पूर्भिः पुरीभिः अदृश्यतूर्भिः अलक्ष्यवेगा
भिः मतेर्विमोहः योग्यतात्यागो यस्मात् मतेप्रलोभश्च अयुक्तस्वीकारो यस्मात्तं पाखंडवेषं विधाय तेनौप हरिः १
धर्म्यं पाखंडधर्मं स्वार्थेप्यण् बहुभाषिष्यत इत्यर्थः ३७ कल्क्यवतारमाह यर्हि यदा सतामप्यालयेषु गृहे

द्वृति ६ नराणां जनानां वेद २४

विज्ञानं कृविष्यति २ कालेन मीलितधियामवमृश्य नॄणां स्तोकायुषां स्वनिगमो वत दूरपारः आविर्हितस्त्वनुयुगं स हि सत्य मयासुरेण २
वत्यां वेदद्रुमं विटपशो विभजिष्यति स्म ३६ देवद्विषां निगमवर्त्मनि निष्ठितानां पूर्भिर्मयेन विहिताभि
रदृश्यतूर्भिः लोकान् घ्नतां मतिविमोहमतिप्रलोभं वेषं विधाय बहु भाष्यत औपधर्म्यं ३७ यर्ह्यालयेष्व
पि सतां न हरेः कथाः स्युः पाखंडिनो द्विजजना वृषला नृदेवाः स्वाहा स्वधा वषडिति स्म गिरो न यत्र शास्ता पृथिवीशास्तारः ५
कलियुगांते ५ भविष्यति कलेर्भगवान्युगांते ३८ सर्गे तपोहमृषयो नव ये प्रजेशाः स्थाने च धर्ममखमन्वमरावनी
३६ शाः अंते त्वधर्महरमन्युवशासुराद्या मायाविभूतय इमाः पुरुशक्तिभाजः ३९

ब्रह्मा २ हरेः १

षु द्वैवर्णिकाः पाखंडिनः स्युः शूद्राश्च राजानः स्युः तदा कल्किरूपेण कलेः शास्ता भविष्यति अत्र ब्र
ह्मनारदसंवादात्प्राग्भाविनो वाराहादयः मन्वंतरावतारास्तु भूता भाविनश्च धन्वंतरिपरशुरामौ तु
द्वापरांते श्रीरामादयस्तु भाविनः तत्रेतु केचिद्भूतादि निर्देशश्छांदस इति द्रष्टव्यं ३८ सृष्ट्यादिकार्य
भेदेन मायागुणावतारविभूतीराह सर्ग इति स्थाने स्थितौ मखो विष्णुः धर्मश्च मखश्च मनवश्च अमराश्च
अवनीशाश्च अंते संहारे हरो रुद्रः मन्युवशाः सर्पाः बहुशक्तिधारिणो भगवत इमा विभूतयः ३९

[illegible] मंत्रसंस्कारवर्जितः [illegible]
[illegible] रहीनः वृषलप्रायः
[illegible] आचार्यः [illegible]

[illegible]

देवेंद्रे पशून् रिरक्षुः रिरक्षिषुरित्यर्थः ॥ अनघे अमरहिते कस्मिन्नेव करे सलीलं यथा तथा महीध्रं गोवर्द्धनं धर्त्ता
धारयिष्यति उच्छिलींध्रं उद्धृतं छत्राकमिव सप्तवर्षाणि वयो यस्य सः ॥ ३१ ॥ निशि रात्रौ निशाकररश्मिभिः गौर
यां धवलायां वने क्रीडन् कलानि मंजूनि पदानि यस्मिन् तत्तत् आयतं दीर्घं मूर्च्छितं आलापविशेषयु
क्तं गीतं तेन उद्दीपितः स्मरो येन रूक्या सा तासां गोपीनां हर्त्तुः शंखचूडस्य शिरो हरिष्यति ॥ ३२ ॥ ये च प्रलंबादयः
ते सर्वे हरिणा हेतुभूतेन तत्तदीयं निलयं अदर्शनायोग्यं वैकुंठं अलं यास्यंती सुत्तरेणान्वयः खरो धेनुकः दर्दुर
गोपैर्मखे प्रतिहते व्रजविप्लवाय देवे अभिवर्षति पशून् कृपया रिरक्षुः धर्त्ता छत्रिंध्रमिव सप्तदिनानि सप्तवर्षो म
हीध्रमेनैकेन करे सलीलं ॥ ३१ ॥ क्रीडन् वने निशि निशाकररश्मि गौर्यां रासोन्मुखः कलपदायतमूर्च्छितेन उ
द्दीपितस्मररुजां व्रजभृद्वधूनां हर्त्तुर्हरिष्यति शिरो धनदानुगस्य ॥ ३२ ॥ ये च प्रलंबखरदर्दुरकेश्यरिष्टमल्लेभ
कंसयवनाः कुजपौंड्रकाद्याः अन्ये च शाल्वकपिबल्वलदंतवक्त्र सप्तोक्षशंबरविदूरथरुक्मिमुख्याः
ये वा मृधे समितिशालिन आत्तचापाः कांबोजमत्स्यकुरुकैकयसृंजयाद्याः यास्यंत्यदर्शनमलं बलभीमपा
र्थव्याजाह्वयेन हरिणा निलयं तदीयं ॥ ३५ ॥
इव दर्दुरो बकः इभः कुवलयापीडः कपिर्द्विविदः कुजो नरकः ॥ ३४ ॥ ये च मृधे आत्तचापाः समितौ संग्रामे
शालंते श्लाघंते समितिशालिनः ॥ ननु प्रलंबखरकपिबल्वलरुक्मिप्रमुखाः बलभद्रेण निहताः कांबोजाद
यश्च भीमार्जुनादिभिः शंबरः प्रद्युम्नेन यवनो मुचकुंदेन ननु हरिणा तत्राह। बलो भीमः पार्थ इत्यादयो
व्याजाह्वानि कपटनामानि येषां तेन सप्तोक्षाणस्तु ते दमिताः कालीतरे यास्यंतीति भावः ॥ एतच्च सर्व
मपि कर्मादित्यामिव तं श्रीनाथा न भो भान्यमिति पूर्वेणैव संबंधः ॥ ३५ ॥ श्रीकृष्णाय नमः रामाय नमः
संकर्षणनमः मल्लभवते ... कृष्णो ... कंसद्विप ... तर्पणे ... तामपतां पत्र काप्रिन कर्मपारव

सर्पे२ निष्कासयिष्यति२ जलस्य२ यमुनायाः२ कृष्णः४

कृष्णः२

विषतोयपीथान् विषमयतोयस्य पीथं पानं येषां पालान् गोपांश्च कृपादृष्टिसुधावृष्ट्या जीवयिष्यतीति यमुनायां
क्रीडन् उरगं कालियं उच्चाटयिष्यति तच्छुद्धये तस्माद् ह्रदान्निर्विषत्वाय अतिविषवीर्येण विलोलाति वं वल्लज्जि-
ह्वा यस्य॥ २८ दिव्यमलौकिकं इवेति लोकोक्तिः॥ उन्नेष्यति उद्धरिष्यति शुचिर्ग्रीष्मः तत्संबंधिनि वने शुष्केंधस्य
धैः अतो दावाग्नेर्हेतोः अवसितो निश्चितः अन्तकालो यस्य तं सबलः स रामः अनधिगम्यं दुर्ज्ञेयं वीर्यं यस्य॥ तत्र
निशि निःशयानमिति कालियदमनेरात्र्यां यमुनातीरे नेत्रे पिधाप्य पिहिते कारयित्वेति मुंजाटव्यामिति ज्ञेयं॥ २९

सति१ ॥ दाहेनक्लीतान्नेत्रे पिधाप्य॥३॥

यद्वै व्रजे व्रजप भुन्विषतोयपीथान् पालांस्त्वं जीवयदनुग्रहदृष्टिवृष्ट्या तच्छुद्धयेऽतिविषवीर्यविलोलजिह्वमु
च्चाटयिष्यदुरगं विहरन् ह्रदन्यां॥ २८ तत्कर्म दिव्यमिव यन्निशि निःशयानं दावाग्निना शुचिवने परिदह्य
माने। उन्नेष्यति व्रजमतो वसितान्तकालं नेत्रे पिधाप्य सबलोऽनधिगम्यवीर्यः॥ २९ गृह्णीत यद्यदुपबंधममु
ष्यमाता शुल्वं सुतस्य न तु तत्तदमुष्य माति यज्जृम्भतोऽस्य वदने भुवनानि गोपी संवीक्ष्य शंकितमनाः प्रतिबो
धितासीत्॥ ३० नंदं च मोक्ष्यति भयाद्वरुणस्य पाशात् गोपान् बिलेषु पिहितान्मयसूनुना च अह्यापृतं नि
शिशयानमतिश्रमेण लोकं विकुंठमुपनेष्यति गोकुलं स्वं॥ ३१॥

उपबध्यते अनेनेति उपबंधं तत्साधनं शुल्वं दाम अमुष्य माता यशोदा आगृहीत अमुष्य न माति बंधनं सं
मितं न भवति पूर्वत इत्यर्थः॥ गोपी यशोदास्य संवीक्ष्य दृष्ट्वा प्रतिबोधिता निजैश्वर्यं ज्ञापिता आसीदिति यत्
तत्कर्म दिव्यमिवेति सर्वत्र पूर्वेणान्वयः॥ ३० वरुणस्य पाशात् यद्भयं तस्मान्मोचयिष्यति मयसूनुना
व्योमनाम्ना आपृतं व्यापृतं निशि शयानमिति वैकुंठप्राप्तिसाधनानुष्ठानाभावो दर्शितः॥ उपनेष्यति
प्रापयिष्यति गोकुलवासिनं जनं स्मेत्याश्चर्ये॥ ३१

मुंजवने५

रज्जुः४ कृष्णस्य४

जृंभणं कुर्वतः कृष्णस्य४ व्योमनाम्ना दैत्येन गुहासु स्थापितान् गोपान् कृष्णो मोचयिष्यति कृष्णेन२ति५

नरः

अतिश्रमेण युक्तं२

कृष्णः२

बलव

श्रीकृष्णावतारमाह भूमेरिति दशभिः सुरेतराः असुरांशसंभूताः राजानस्तेषां वरूथैः सैन्यैर्विमर्दितायाः भारेणा
पीडितायाः कलया रामेण सह जातः स नन्वंशो सौ जातः सितकृष्णौ केशौ यस्य भगवतः स एव साक्षात् सितकृष्णके
शत्वं शोभैव न तु परिणामकृतं अविकारित्वात् यत्तु उक्तं विष्णुपुराणे उज्जहारात्मनः केशौ सितकृष्णौ महामुने तर
इति यच्च भारते स चापि केशौ हरिरुद्बबर्ह शुक्लमेकमपरं चापि कृष्णं तौ चापि केशावाविशतां यदूनां कुले स्त्रि
यौ रोहिणीं देवकीं च तयोरेको बलभद्रो बभूव योसौ श्वेतस्तस्य देवस्य केशः कृष्णो द्वितीयः केशवः संब

२७ भूमेः सुरेतरवरूथविमर्दितायाः क्लेशव्ययाय कलया सितकृष्णकेशः जातः करिष्यति जनानुपलक्ष्य त्रैमासिकेन२
मार्गः कर्माणि चात्ममहिमोपनिबंधनानि २७ तोकेन जीवहरणं यदुलूकिकायास्त्रै मासिकस्य च
वरणेन२ पदा शकटोऽपवृत्तः यद्रिंगतांतरगतेन दिविस्पृशोर्वा उन्मूलनं त्वितरथार्जुनयोर्न भावी २८ २७

भूव केशो यो सौ वर्णितः कृष्ण उक्त इति तत्तु न केशमात्रावताराभिप्रायं किंतु भारावतारणरूपं कार्यं किं
यदेतत् मत्केशावेव तत्करिष्यत इति द्योतनार्थं रामकृष्णयोर्वर्णसूचनार्थं च केशोद्धरणमिति गम्य
ते अन्यथा तत्रैव पूर्वापरविरोधापत्तेः कृष्णस्तु भगवान्स्वयमित्येतद्विरोधाच्च कथंभूतः परमेश्वरतया
जनैः अनुपलक्ष्यो मार्गो यस्य ननु ईश्वरत्वे किं प्रमाणं अतिमानुषकर्मान्यथानुपपत्तिरेवेत्याह आत्मनो
महिमा उपनिबध्यते अभिव्यज्यते येषु तानि २६ एतदेव प्रपंचयति तोकेनेत्यादिना बालेन पूतनायाः जीवह
रणं यत् त्रिमासानुभूमिं गच्छता अंतरतेन मध्ये प्राप्तेन दिविस्पृशोः अत्युच्चयोः इतरथा अनीश्वरत्वे तन्न

समुद्रः१ समुद्रस्य२

यस्मै रामाय उदधिर्मार्गं ददौ सपदि शीघ्रं हरो यथा त्रिपुरं दिधक्षुः तेहतत्र त्रिपुरं दग्धुमिच्छोः षष्ठी चतुर्थ्यर्थे
यद्वा पंचमी यं दिधक्षोः रामात् यद्भयं प्राप्तं तेनांगे कंपो यस्येति कथंभूतः उदधिः ऊढं प्राप्तं यद्भयं तेन त्रांगेषु वेपःकं
पोयस्य तत्र हेतुः दूरे वर्त्तमाना सुहृत सीता तया निमित्तभूतया मथितः क्षुभितो रोषः तेन सुशोणो त्रास्यरूणो दृष्टि
स्तया तुसं ततप्यमानं मकराणामुरगाणां नक्राणां चक्रं यस्मिन् २४ किंच युद्धे रावणस्य वक्षस्थलस्पर्शनरुग्ला

समुद्रः१ समुद्रे२ धि२

सपदीति शीघ्रार्थोव्ययं सर्प२

यस्मादुदादुदधिरूढभयांगवेपो मार्गं सपदि त्रिपुरं हरवद्दिधक्षोः दूरे सुहृन्मथितरोषसुशोणदृष्ट्या तातप्यमानमक मत्स्य१
रोरगनक्रचक्रः २४ वक्षस्थलस्पर्शरुग्नमहेंद्रवाहदंतैर्विडंबितककुभ[illegible]यरूढहासः सघोऽस्रुभिः सह विने[illegible]ति धि२
दारहर्तुर्विस्फूर्जितैर्धनुरजप्रधिरतो सैन्ये २५

उ गाहा१

विचरतः२ बुध कृष्णा पा०२

श्वेत२ रामः३ दंतैः

भग्ना ये महेंद्रवाहस्य ऐरावतस्य दंताः तैर्विडंबिताः खधवलिता धवलीकृताः तत्तद्दिक्षु पतितैः प्रकाशिता इत्य
र्थः या एवंभूताः ककुभो दिशः ताः जुषते सेवते पालयतीति तथा तस्य दारहर्तुः रावणस्य अहो मत्समः कोन्यो
स्तीति महागर्वेणारूढं प्राप्तं हासं अस्रुभिः प्राणैः सह सद्यः शीघ्रं विनेष्यति अपनेष्यतीति कैः धनुषो विस्फू
र्जितैः टंकारघोषैरेव कथंभूतस्य अधिसैन्ये स्वपरसैन्यमध्ये उद्धेरतः ककुभजयरूढहासमिति पो
ठे दंतैरुज्ज्वलितानां ककुभां जयेन यो रूढहासः संजातो गर्वः तमपनेष्यतीत्यर्थः २५

रावणस्य२

॥धन्वंतरिश्चिकित्सितोत्तमो नमस्तु पाति॥४॥ ॥आयुर्वेदं चिकित्साशास्त्रं५ ॥ऊरुव्याधिरूपां धन्वां तरतीति धन्वंतरिः॥३॥

पु१ भगवान्३ विष्णुः१ धन्वंतरिः४

त१ ततन्मन्वंतरेष्वाह चक्रमिति स्वतेजः निजं भविमेव चक्रं सुदर्शनं बिभर्ति चक्रवद् प्रतिहतं प्रभावं बिभर्तीत्यर्थः त
द्देवाह मनुवंशपालकः सन् त्रयाणां लोकानां पृष्ठेऽपरि स्थिते सत्यलोकेऽपि कमनीयां स्वकीर्तिं विस्तारयन् राजसु
दंडं विधत्ते २० धन्वंतर्यवतारमाह लोके अवतीर्य धन्वंतरिः सन् पुरुरुजां महारोगिणां [illegible] स्वनाम्नैव रुजः रोगान् हं
ति स्वयमेव कीर्तिरिति कीर्त्यतिशयोक्तिः अमृतं मरणाभावं आयुर्यस्मात् सः अवरुद्धं पूर्वं दैत्यैः प्रतिरुद्धं यज्ञे
भागं अवरुंधे लभते अवा[illegible]रुद्धमिति पाठे आयुरेवार्थः आयुर्विषयं वेदं चानुशास्ति प्रवर्त्तयति २१ परशुरामा

कू२४ दंडं५

रुद्धरो२ व्यंचक्षत्रस्यविशोष[illegible] चक्रं च दिक्षु दशसु विहतं दशसु स्वतेजो मन्वंतरेषु मनुवंशधरो बिभर्ति दुष्टेषु राजसु दमं व्यदधात् स्वकीर्तिं सत्ये त्रि धन्वंतरिपुरुण्याधिलिन [illegible] तरिः२
पृष्ठ उशतीं प्रथयंश्चरित्रैः २० धन्वंतरिश्च भगवान्स्वयमेव कीर्तिर्नाम्ना नृणां पुरुरुजां रुज आशु हंति यज्ञे च
भागममृतायुर[illegible]वरुद्ध आयुष्यवेदमनुशास्त्यवतीर्य लोके २१ क्षत्रं क्षयाय विधिनोपभृतं महात्मा ब्रह्मध्रु
२६ गुज्झितपथं नरकार्तिलिप्सु उद्धंत्यसाववनिकंटकमुग्रवीर्य[illegible]: सप्तकृत्व उरुधारपरश्वधेन २२ अस्म २६
त्प्रसादसुमुखः कलया कलेश इक्ष्वाकुवंश अवतीर्य गुरोर्निदेशे तिष्ठन्वनं सदयितानुज आविवेश यस्मि
न्विरुध्य दशकंधर आर्तिमार्छत् २३

व१ वतारमाह जगतः क्षयाय विधिना दैवेनोपभृतं संवर्द्धितं मत्स्य वे समर्पितमिति वा ब्राह्मणेभ्यो द्रुह्यंती ब्रह्मविरोधिक्षत्र२
त्मकः२ ति तथा अतः उज्झितः पंथा वेदमार्गो येन अत एव नरकार्तिलिप्सतीव एवंभूतमवनेः कंटकतुल्यं क्ष पृथिव्याः२
वैकारएंकरोति३ त्रं असौ महात्मा हरिः उद्धंति उत्पाटयति दीर्घतीक्ष्णधारेण परशुना २२ रामावतारमाह त्रिभिः अस्म
दिति अस्माकं ब्रह्मादीनां प्रसादे सुमुखः कलया भरतादिरूपया सह कला माया तस्या ईशः गुरोः रामः२
दशरथस्याज्ञायां तिष्ठन् सीतालक्ष्मणाभ्यां सहितो वनमाविवेश यस्मिन्विरोधं कृत्वा रावणो नाशं प्राप्तः २३

प्रसन्नः२ श्रोत्र२ दुःखं४ रामे२

राज्ञा वलिर्न चालनीयः४ अ२ याञ्चां स्तुतवान्३ त्रि२

६१ वामनावतारमाह अदितेः सुतानां द्वादशादित्यानां मध्ये अधियज्ञः यज्ञाधिष्ठाता विष्णुः अवरजः कनीयानपि वलिप्रतिज्ञा२
गुणैर्ज्यायान् ज्येष्ठः ॥ गुणानेवाह यद्यतः इमान् लोकान् विचक्रमे पादन्यासैः क्रान्तवान् अथ प्रतिश्रुतानन्त
न२ रमेव तत्र हेतुः वलेर्महीं वामनरूपेण जह्रे नन्वीश्वरः स्वयं किमिति तथा चक्रे तत्राह यो वां विना धर्ममार्गे व
र्तमानो न चाल्यः ऐश्वर्यान्न भ्रंशनीय इति १७ ननु तर्हि याचयापि चालनमनुचितमित्याशंक्य ततोऽधिकं स्व प्रतिज्ञया५
सालोक्यादि दास्यामीत्याशयेन हृतवानित्याह नार्थ इति यद्विबुधाधिपत्यं इन्द्रानीं वलात् प्राप्तं अप्रदीयमाने

स्तुतवान्२ देहे३ देव१

२ वरजो१ ज्यायान् गुणैरैप्यदितेः सुतानां लोकान् विचक्रम इमान् […] यो अधियज्ञः क्ष्मां वामनेन जगृहे त्रिपदच्छलेन याच
ञां [...]पथि चरन् प्रभुभिर्न चाल्यः ॥ १७ नार्थो वलेरयमुरुक्रमपादशौचमापः शि[…] धृतवतो विबुधाधि वलेः२
वलेः३ पत्यं यो वै प्रतिश्रुतमृते न चिकीर्षदन्यदात्मानमंग शिरसा हरये भिमेने ॥ १८ तुभ्यं च नारद भृशं भगवा शीघ्रमेव४
न् विवृद्धभावेन साधुपरितुष्ट उवाच योगं ज्ञानं च भागवतमात्मसतत्त्वदीपं यद्वासुदेवशरणा विदुरंजसैव १९

शिरसि२ हरेः१ भागवत१

चअयं वलेः पुरुषार्थो न भवति कुत इत्यत आह आप इति छेदः उरुक्रमस्य उरुक्रमस्य पादशौचं चरण
प्रतिज्ञां३ क्षालनरूपा आपः आ सर्वतो धृतवतः क्व शिरसा यं मूर्ध्नि स्वार्थः ॥ किंच शुक्रेण वारितः शप्तोपि अंगहे नार
द प्रतिश्रुतविना अन्यत् न चिकीर्षितं कर्तुं नैच्छत् यः तृतीयपादपूरणार्थं हरये आत्मानं देहमपि अभि हरेः३
अतिशयेन मेने अंगीकृतवान् एवं सदेहं त्रैलोक्यं अर्पयन् देवतो विबुधाधिपत्यमर्थो न भवतीत्यर्थः ॥ १८ हंसावतार पुरुषार्थः४
ज्ञानसाधनं२ माह तुभ्यमिति भृशं विवृद्धेन भावेन भक्त्या दिकेयाम क्त्या परितुष्टः सन् भक्तियोगं साधुयथा उवाच ज्ञानं च तुभ्यं२
ति ज्ञानसाधनं किं तत् भागवतं नाम कं भूतं तत्त्वमेव सततत्वं आत्मतत्त्वदीपकं विवृद्धभावेनेति विशेषणस्य
फलमाह यदिति १९

अधिकर२ वलेः३ हरिः२

नरनारायणौ तपस्तप्तुं वनं गतौ॥ कामदेवस्तयोर्व्रतं भंगं घटितुमिच्छंती। तत्र गत्वा वताप्सरोभिः परिवृताः स्वसदृश्यौ वक्षोदृश्यः॥ ३॥

नरनारायणस्य२ सेना२ नरनारायणयोः समीपात२ नमस्मर्थोचमूः३

३१ नरनारायणावतारमाह धर्मस्य पत्न्यां दक्षदुहितरि मूर्त्तिसंज्ञायां नारायणो नर इति मूर्त्तिद्वयेन जातः कथंभूतः स्वः अ
साधारणः तपः प्रभावो यस्य तदेवाह अनंगस्य पतनादेव्यो ऽप्सरसः भगवतः संकाशात् आत्मनः स्वप्रतिरूपाः
नियमाव लोपा२ उर्वश्याद्याः स्त्रीर्दृष्ट्वा तस्य नियमावलोपं व्रतभंगं घटितुं साधयितुं न शेकुः यद्वा आत्मनः स्वयो नियमः तपो नाशन स्व२
रूपः तस्यावलोपं तत्र दृष्ट्वा भगवतस्तं घटयितुं न शेकुरिति" एतेभ्यो रखानेन मेकादशे भविष्यति" ६ पत्रे कामविजयी नरनारायण ऐ२
धोर क्रोपि विभेति तत्र कामो न प्रभवतीति किंवक्तव्यमित्याह काममिति क्रतिनः श्रीरुद्रप्रमुखाः रोषयुक्तं यदृष्ट्या

धर्मस्य दक्षदुहितर्यजनिष्ट मूर्त्यां नारायणो नर इति स्वतपः प्रभावः दृष्ट्वात्मनो भगवतो नियमावलोपं देव्य
२४ नर नर स्त्वनंगपृतना घटितुं न शेकुः" ६ कामं दहंति कृतिनो ननु रोषदृष्ट्या रोषं दहंतमुत ते न दहंत्यसह्यं सोयं यदंत
रमलं निविशन् बिभेति कामः कथं नु पुनरस्य मनः श्रयेत" ७ विद्धः सपत्न्युदितपत्रिभिरंति राज्ञो बालोपि स
न्नुपगतस्तपसे वनानि तस्मा अदाद्ध्रुवगतिं गृणते प्रसन्नो दिव्याः स्तुवंति मुनयो यदुपर्यधस्तात्" ८ २४
॥नरनारायणमनसि कामः कथमाश्रितेत्न वेत॥२॥ स्वपितः२

रूप्रादयः१ कामं दहंति रोषं त्वात्मानं दहंतमपि तेन दहंति क्रोधेनाभिभूयंत इत्यर्थः" ननु अहो सोयं रोषो यदंतरं यन्मध्यं नरनाराय ए१
श२ प्रविश्न्नलं बिभेति यद्वा यस्मात् अतः मनः कथंभूतं अमलं निर्मलं प्रविशन्निति" ७ चरित्रे ध्रुव कमप्यवतारं सू
चयति मातुः सपत्न्या ऽदितानि उक्तानि वाक्यान्येव पत्रिणो बाणाः तैर्विद्धो ध्रुवः राज्ञः उत्तानपदोऽन्तिसमी
पे तपसे तपस्तप्तुं ध्रुवगतिं ध्रुवपदं यत्र यो ऽपरिस्थितोऽधस्तात् स्थिताः दिविभवा दिव्याः सप्तर्षयः
मरे नूर२ स्तुवंति यद्वा उपरि भगवाद्यः अधस्तात् सप्तर्षय इति" ८ श्रीकृष्णो जयति॥
गतिं२ सर्गे१
॥हरिवीलाय ध्रुवगतिं अदात्॥ बालस्य प्रसन्नः सन् ध्रुवगतिं गच्छति॥६॥

सुयमसंज्ञान् देवान् २ ॥अवतारस्य३॥ कपिलसंज्ञक उत्पन्नो वनस्व४
सुयज्ञः २ कर्दमः४ माता५ सुयज्ञः१

यज्ञावतारमाह रुचेः प्रजापतेः सकाशात्तद्भार्यायाः आकूतेः सूनुः सुयज्ञो नाम जातः स च स्वभार्यायां दक्षि
णायां सुयमान् देवान् अजेनयत् स एवेन्द्रः सन् यदा आर्त्तिमहरत् तदा पूर्वं स्वयज्ञ इत्युक्तोपि अनुपश्चात्
मनुना मातामहेन हरिरित्युक्तः अनेन देवोत्पादनं लोकत्रयार्त्तिहरणं च तस्य कर्म दर्शितं एवं सर्वत्रा
वतारकृतं कर्म च ज्ञेयं २ कपिलावतारमाह कर्दमस्य प्रजापतेर्गृहे च तद्भार्यायां देवहूत्यां जज्ञे नवभिः स्त्री
दूरीस्व६ भिर्भगिनीभिः सह स च स्वमात्रे आत्मगतिं ब्रह्मविद्यां ऊक्तवान् यया आत्मगतं स्वासां आत्मनः शमलं मलिनीक
रणं गुणसंगरूपं पंकं अस्मिन्नेव जन्मनि विधूय कपिलस्य गतिं मुक्तिं प्राप्तवती ३ दत्तात्रेयावतारमाह मया ६ रुमे
जातो रुचेरजनयत्सुयमान्सुयज्ञ आकूतिसूनुरमरानथ दक्षिणायां लोकत्रयस्य महतीमहरद्यदार्त्तिं स्वायं
भुवेन मनुना हरिरित्यनूक्तः २ जज्ञे च कर्दमगृहे द्विज देवहूत्यां स्त्रीभिः समं नवभिरात्मगतिं स्वमात्रे ऊचे ययात्म
दत्त४ शमलं गुणसंगपंकमस्मिन्विधूय कपिलस्य गतिं प्रपेदे ३ अत्रेरपत्यमभिकांक्षित आह तुष्टो दत्तो म
याहमिति यद्भगवान्स दत्तः यत्पादपंकजपरागपवित्रदेहा योगर्द्धिमापुरुभयीं यदुहैहयाद्याः ४ तप्तं तपो हैहकाद्या यादवा४
विविधलोकसिसृक्षया मे आदौ सनात्स्वतपसः स चतुःसनोभूत् प्राक्कल्पसंप्लवविनष्टमिहात्मतत्त्वं सम्यग्ज
भगवानु
सनः वतुर्म्यं दत्त इति यद्भूत आह ततः सनाम्नाद् दत्तो जातः स्वभक्तेभ्यो योगैश्वर्यदानं तत्कृतिं दर्शयति यस्य पादपंकजयोः ब्रह्मलाराः२
परागः तेन पवित्रा देहा येषां ते उभयीं ऐहिकीं आमुष्मिकीं च भुक्तिमुक्तिरूपां वा ४ कुमारावतारमाह मे मया आदौ य
त्तपस्तप्तं तस्मात्स्वतपसः मत्तपसो हेतोः स हरिः चतुःसनोभूत सनत्कुमारः सनकः सनंदनः सनातन इति चत्वारः
चतुःसनः२ सन् शब्दो नाम्नि यस्य सः कथंभूतो स्वतपसः सनात् अखंडितात् यद्वा स्वतपसः सनात् सम्यगर्पणात् सिसृक्षोः ब्रह्म
दानैः सं च पूर्वकल्पस्य संप्लवे प्रलये विनष्टं उच्छन्नं संप्रदायं आत्मतत्त्वं इह अस्मिन् कल्पे सम्यक् जगाद उक्तवान् स
म्यक् दर्शयति यद्भूदितमात्रमेव मुनयः आत्मना आत्मनि मनसि अचक्षत संसादप्रश्नपर्न ५ रामायनमः राम राम

ईश्वरस्यरचना२॥

उपबृंहितमित्येव ४ अहंकार५ महतः२ कालस्वजीवकर्मसंग२

तस्य सृष्टिप्रकारमाह मिति कर्मजीवादिष्टं विबुभूषुः विविधं भवितुमिच्छन् २१ गुणानां व्यतिकरः क्षो-
भः साम्यत्यागः परिणामो रूपांतरापत्तिः पुरुषः ईश्वरस्तेनाधिष्ठितात् त्रयाणां विशेषणं महतः मह-
त्तत्त्वस्य २२ विकुर्वाणात् विक्रियमाणात् तस्य च क्रियाज्ञानशक्तित्वात् त्रिगुणत्वेपि रजःसत्त्वाभ्या-
मुपबृंहितत्वं अहंकारस्य त्वावरकत्वात्तमःप्रधानत्वं अत एवाहंकारकार्येषु तामसमाकाशादि कैव-
ल्यं राजसं सात्विकं चाल्पं एवं तदुपाधिकेषु जीवेष्वपि तथैव तामसाधिक्यं २३ स च विकुर्वन्स्वांतरंग

पुरुषाश्रिता त्१२१२॥ रजःसत्वाभ्यां वृद्धिप्राप्तात्३ तेतानामाकाशादीनामाधिक्यं ता.२ पुरुषाश्रिता त्१ विकारं प्राप्यमाणात्२

कालं कर्म स्वभावं च मायेशो मायया स्वया आत्मन्यदृच्छया प्राप्तं विबुभूषुरुपाददे २१ कालाद्गुणव्य-
तिकरः परिणामः स्वभावतः कर्मणो जन्म महतः पुरुषाधिष्ठितादभूत् २२ महतस्तु विकुर्वाणाद्रजःस-
त्त्वोपबृंहितात् तमःप्रधानस्त्वभवत् द्रव्यज्ञानक्रियात्मकः २३ सोहंकार इति प्रोक्तो विकुर्वन्समभूत्त्रि-
धा वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्चेति यद्भिदा द्रव्यशक्तिः क्रियाशक्तिर्ज्ञानशक्तिरिति प्रभो २४ तामसा-
दपि भूतादेर्विकुर्वाणादभून्नभः तस्य मात्रा गुणः शब्दो लिंगं यद्द्रष्टृदृश्ययोः २५

सात्विकः४ अहंकारात्१ आकाशस्य१ राजसः२ तामसः२

[illegible]त्रैविध्यमेवाह वैकारिकः सात्त्विकः तैजसो राजसः यद्भिदो यस्य भेदः द्रव्यशक्तिरित्यादीनि प्राति-
लोम्येन त्रयाणां लक्षणानि द्रव्ये महाभूतान्येव शक्तिर्यस्य क्रियासु इंद्रियेषु शक्तिर्यस्य ज्ञाने बुद्धेवेषु श-
क्तिर्यस्य हे प्रभो बोद्धुं शक्तेः २४ भूतादेरिति तामसस्य विशेषणं ननु तामसात्प्रथमं शब्दो भवतीति प्रसिद्धं
सत्यं स तु तस्य नभसो मात्रा सूक्ष्मरूपं गुणश्च असाधारणो व्यावर्तको धर्मः शब्दद्वारा नभ उत्पद्यत इत्यर्थः
एवमेव स्पर्शादिष्वपि द्रष्टव्यं शब्दस्य लक्षणं लिंगमिति कुड्याद्यंतरिते न केनचिद्दृष्टे गजो गत इत्युक्ते योग
जद्रष्टा वक्ता तेन दृश्यो गजः तयोर्लिंगं बोधकं लिंगविशेषणत्वात् षष्ठद्रस्य खंडत्वेन [illegible]के २५ ताम

सात्विकाहंकारस्य२ राजः४ राजसस्य२ आकाशः४

प्रभो१ शब्दः१ अन्यस्य१ तामसस्य५ सिद्धं२ पुरुषेण२

तेजोवाय्वाकाशसंबंधात् ८

तेजस्य वायुः२ वायोः१ इंद्रियपटुत्वं१ मनःपटुत्वं१ शरीरपटुत्वं१

परस्य नभसः कारणत्वेनान्वयाच्छब्दवांश्च वायुः तस्यैव लक्षणं प्राणो देहधारणं ओजः सहो बलानि इंद्रिय
मनःशरीराणां पाटवानि तेषां हेतुरित्यर्थः २५ स्वतो रूपवत्तेजः वायुनभसोः कार्यभूतयोरन्वयात्स्पर्शश गा२
व३ ब्दवत् एवमंभसः पृथिव्याश्च परान्वयाधिक्याद्गुणाधिक्यं २७ घोषः शब्दः २८ विशेषः पृथ्वी पृथिव्याश्च
परान्वयाधिक्यात् गुणाधिक्यं २९ मनःशब्देनैव तदधिष्ठाता चंद्रोपि द्रष्टव्यः अतो वदशब्देवा वैकारिकाः प्राण१

वाकुसंबंधात् २ आकाशसंबंधात् ३ आकाशसंबंधात् १

नभसोथ विकुर्वाणाद्भूत्स्पर्शगुणोनिलः परान्वयाच्छब्दवांश्च ओजः सहो बलं २६ वायोरपि विकुर्वाणा शरी२ तेजे२
तेजःसंबंधात् २ त्कालकर्मस्वभावतः उदपद्यत तेजो वै रूपवत्स्पर्शशब्दवत् २७ तेजसस्तु विकुर्वाणादासीदंभो रसात्म वैकारिकात्सा तैकाहंकारात्
कं रूपवत्स्पर्शवच्चांभो घोषवच्च परान्वयात् २८ विशेषस्तु विकुर्वाणादंभसो गंधवानभूत् परा
१७ न्वयाद्रसस्पर्शशब्दरूपगुणान्वितः २९ वैकारिकान्मनो जज्ञे देवा वैकारिका दश दिग्वातार्कप्र १७
राजसाहंकार५ चेतोश्विवन्हींद्रोपेंद्रमित्रकाः ३० तैजसात्तु विकुर्वाणादिंद्रियाणि दशाभवन् ज्ञानशक्तिः क्रियाशक्तिर्बु याप५
द्धिः प्राणस्तु तैजसौ श्रोत्रं त्वग्घ्राणदृग्जिह्वावाग्दोर्मेढ्रांघ्रिपायवः ३१

जलवाय्वाकाशतेजःसंबंधात् २ देवाः सात्विकाहंकारात् वकेः१

सात्विकाहंकारकार्याः तेनाह दिशश्च वातश्च अर्कश्च प्रचेताश्च अश्विनौ च एते पंच श्रोत्रत्व
क्चक्षुर्जिह्वाघ्राणानामधिष्ठातारः वन्हिश्च इंद्रश्च उपेंद्रश्च मित्रश्च प्रजापतिः एते पंच वाकु
प्रा८२ पाणिपादपायूपस्थानां ३० यतो ज्ञानशक्तिर्बुद्धिः क्रियाशक्तिः प्राणश्च तैजसाहंकारकार्यौ अतो
ज्ञानक्रियाविशेषरूपाणींद्रियाण्यपि तैजसादभवन्नित्यर्थः तान्याह श्रोत्रमिति द्वे पाणी मे
ढ्रं उपस्थः क्रमस्त्वत्र न विवक्षितः ३१

अधिष्ठातारः२ अहंकारात् इंद्रियाणि२

अत्र श्रोत्रत्वगादिक्रमो योलिखितः स नो मात्रक्रमानुरोधेनातो ना
यं क्रमो ग्राह्यः २

पार्थिवो हरिः २ राज्ञां नं २ स्वदाप्तित्वा । वे०२ ओ २ वे०२

दुहत्रपूर्वसि २ ।।

पृथ्व्यवतारमाह यर्हि यदा ब्राह्मणैरर्थितः तदा वेनेन त्रात्वा अन्वर्थं तत् पुत्र इति पदं नाम लेभे' पुन्नाम्नो नरकाद्यस्मात् पितरं त्रायते सुतः तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयंभुवेति हि पुत्रपदव्युत्पत्तिः" कथंभूतं द्विजानां शापवज्रेण पातितं तेन विप्लुष्टं दग्धं पौरुषं भगमैश्वर्यं च यस्य तं" वरिष्ठो तरमाह येन च जगतीं गां दुदोह वसूनि अन्नादिद्रव्याणि दुग्धा" ९ ऋषभावतारमाह असौ हरिर्नाभेराग्नीध्रपुत्रात्सुदेव्यां सूनुरास नाभेर्भार्यायां मेरुदेव्या एव सुदेवीत्यपि संज्ञा पशुवद्योगेन नित्यसमाधिना चर्या यदितीयं तत्र हेतुः समदृक् तत्रापि हेतुः' स्वस्थः स्वस्वरूपस्थितः यतः प्रशान्तेन्द्रियः

ऋषभावतारमाह सज्ञा ४

अन्यथा मार्गवर्तिनं २ पार्थिवं आज्ञां निःसारिविल्लात् प्रत्यासि २

स्वपतः रूपदेशं २ वर्षी वजेत ॥ २ सहमे स्वपतः २ वक्र २२

यद्वेणसुत उपगतं द्विजवाक्यवज्रविप्लुष्टपौरुषभगं निरयेपतंतं' त्रात्वार्थितो जगति पुत्रपदं च लेभे दुग्धावसूनि वसुधा सकलानि येन" ९ नाभेरसावृषभ आस सुदेविसूनुर्यो वै चचार समदृग्योगचर्यां यत्पारमहंस्यमृषयः पदमामनन्ति स्वस्थः प्रशान्तकरणः परिमुक्तसंगः" १० सत्रे ममास भगवान् हयशीरषाथो साक्षात्स यज्ञपुरुषस्तपनीयवर्णः' छंदोमयो मखमयोऽखिलदेवतात्मा वाचो बभूवुरुशतीः श्वसतोऽस्य नस्तः" ११ मत्स्यो युगान्तसमये मनुनोपलब्धः क्षोणीमयो निखिलजीवनिकायकेतः' विस्रंसितानुरुभये सलिले मुखान्मे आदाय तत्र विजहार ह वेदमार्गान्" १२

यंतं योगचर्याः २

सर्वकर्म सहा १

तल्कृतः यतः परितो मुक्तसंगः" १० हयग्रीवावतारमाह सत्र इति' अथो अनन्तरं स एव साक्षाद्भगवान् मम ब्रह्मणः सत्रे यज्ञे हयशीर्षा आस' तपनीयं स्वर्णं तद्वद्वर्णो यस्य छंदोमयः तद्विधेया येमखाः तन्मयः अमृतमय इति वा पाठः' मखैर्यजनीया अखिला देवतास्तदात्मा च अस्य श्वसतः श्वासं मुंचतो नस्तः नासापुटात् उशतीः उशत्यः कमनीया वेदलक्षणा वाचो बभूवुः" ११ मत्स्यावतारमाह मत्स्यो भावि नावेक्षते न मनुना दृष्टः' क्षोणीमयः पृथ्वीप्रधानः तदाश्रयत्वात् अत एव निखिलजीवनिकायानामाश्रयः' मे मुखाद्विस्रंसितान् गलितान् वेदस्य मार्गान् वेदानादाय तत्र पुनः तस्मिन् सलिले विजहार ह वेदमार्गान्" १२

वज्र २

संदशः ४

वेदमयः २ हयग्रीवस्य ७

ममब्रह्मणः २

पतितान् २ पृथिवी २

श्रीउं चकारमत्स्यः १ सम्मतः २

अमरादिभुर्द्धीराद्धौ उन्मथत्स सत्तैव त्यर्थः २

क्षीरसमुद्रे २ पर्वतं २ मंदराचलं २ पर्वतस्य २

कूर्म्मावतारमाह क्षीरोदधौ कच्छपवपुः सन् गोत्रं मंथनार्थं मंदरगिरिं पृष्ठेन धृतवान् कदा अमृतलब्धये क्षीराब्धि
मुन्मथतां सतां निद्रायाः क्षणः अवसर [illegible] त्स वो वायस्य सः निद्रावसरः कुतस्तत्राह अद्रेः परिवर्त्तैः परि
भ्रमणैव कषाणः कषणं घर्षणं सुखप्रदो यस्यां सा कंडूर्यस्य सः यद्वा अद्रिपरिवर्त्तैव कषः कषणं तेन आणिति

समुद्रस्वामिना २ — दुःखी ४ — हरिः १ नक्रः १ — घर्षणं १ तद्धस्त २

क्षीरोदधावमरदानवयूथपानामुन्मथ्नताममृतलब्धय आदिदेवः पृष्ठेन कच्छपवपुर्विदधार गोत्रं निद्राक्ष
णोऽद्रिपरिवर्त्तकषाणकंडूः १३ त्रैविष्टपोरुभयहा स नृसिंहरूपं कृत्वाभ्रमद्भ्रुकुटिदंष्ट्रकरालवक्त्रं दैत्येंद्रमाशु ग
दयाभिपतंतमारादूरौ निपात्य विददार नखैः स्फुरंतं १४ अतः सरस्युरुबलेन पदे गृहीतो ग्राहेण यूथपति
रंबुजहस्त आर्त्तः आहेदमादिपुरुषाखिललोकनाथ तीर्थश्रवः श्रवणमंगलनामधेय १५ श्रुत्वा ह
रिस्तमरणार्थिनमप्रमेयश्चक्रायुधः पतगराजभुजाधिरूढः चक्रेण नक्रवदनं विनिपाट्य तस्माद्धस्ते प्रगृ
ह्य भगवान् कृपयोज्जहार १६ ॥नक्रो बलेन ग्राहेण चरणे गृहीतो हस्ती इदमाह॥४॥

स्वस्यरूप विषये २ कमलं कुंडायां पसूरे २५ — हस्तिसमूहानां स्वामी ग स्ते ३ ॥नं शरणे तिरोबः॥४॥ २५

हस्तिनं २ — कषाणा १ — शस्त्रैः २ — उद्धृतवान् २ ॥तीर्थप्रवाहवत् श्रवणमात्रेण शुद्धदायकं नामधेयं यस्य तत्संबोधनं २

रूपं २ अपपातीति कषाणा कंडूर्यस्य १३ अथ नृसिंहावतारमाह त्रैविष्टपा देवाः तेषामुरुभयं हंतीति तथाभूतः स भगवा
न् कथंभूतं भ्रमंती भ्रुकुटी दंष्ट्राश्च यस्मिन् तत्करालवक्त्रं यस्मिंस्तत् दैत्येंद्रं स्फुरंतं आरात् समीपे एव ग
दृष्टिदारणे २ दया उपलक्षितं अभिपततं नखैर्विददार १४ तद्वचनं श्रुत्वा शरणार्थिनं तं हस्तिनं गजं हस्ते प्रगृह्य किं
तीक्ष्णैः २ कृत्वा नक्रस्य ग्राहस्य वदनं विनिपाट्य विदार्य तस्मान्नक्रवदनात् १६
मुखं १

॥पुरुषट्वेद ९ सर्वयज्ञतं यज्ञनाम ३॥
स्थानानि ४

एवं तावत्परमेश्वरा ज्ञातं विश्वं तेनाभिन्नं यथा कुंडलं सुवर्णान्न पृथक् स तु सर्वनियंता सर्वप्रकाशको
नित्यमुक्त इत्यर्थो दुक्तं एतदेव पुरुषसूक्तार्थकथनेन द्रढयति तत्र सहस्रशीर्षेत्युक्तं ब्राह्मणोऽस्य मुखम्
आसीदित्याद्यत्र रुद्रः यस्यार्थः पूर्वाध्याय एव दर्शितः पुरुष एवेदं सर्वमित्यस्यार्थं दर्शयति अहं भवानिति सा
र्द्धैस्त्रिभिः तेऽग्रजा इमे सनकादयः मरीच्यादयश्च १२ जलं च स्थलं च नभश्चौकांसि येषां तेन भौकसः इति साधि
राः ५४ सर्वं पुरुष एव न ततः पृथगित्यर्थः प्रपंचेन तस्योपरि छेदं वक्तुं स भूमिमित्यस्यार्थमाह तेन पुरुषेणा
अहं भवान् भवश्चैव त इमे मुनयोऽग्रजाः सुरासुरनरा नागाः खगा मृगसरीसृपाः ११ गंधर्वाप्सरसो यक्षा रक्षो
भूतगणोरगाः पशवः पितरः सिद्धा विद्याध्राश्चारणा द्रुमाः १२ अन्ये च विविधा जीवा जलस्थलनभौकसः
ग्रहर्क्षकेतवस्तारास्तडितः स्तनयित्नवः १४ सर्वं पुरुष एवेदं भूतं भव्यं भवच्च यत् तेनेदमावृतं विश्वं वितस्
तिमधितिष्ठति १५ स्वधिष्ण्यं प्रतपन्प्राणो बहिश्च प्रतपत्यसौ एवं विराजं प्रतपंस्तपत्यन्तर्बहिः पुमान् सो
॥अमृतस्यैत्यस्यैवार्थोऽस्ति अन्नयस्येति॥ ।॥ मृतस्याभयस्येशो मर्त्यमन्नं यदत्यगात् १६ अर्थः प्रकाशयति।
विश्वमिति भूमिपदस्यार्थः वितस्तिमिति दशांगुलपदस्य अधितिष्ठतीति शब्दस्य स च वितस्तिमधि व्याप्य ति
तीति आधिक्यमात्रं विवक्षितं न प्रमाणं अनुपयोगादपरिच्छिन्नत्वाच्च १५ एतस्य दृष्टांतमाह असौ प्राणः
आदित्यः असावादित्यः प्राण इति श्रुतेः स्वधिष्ण्यं मंडलं प्रकाशयन् यथा बहिः प्रकाशयति एवं विराड्देहं
प्रकाशयन् ब्रह्मांडमंतर्बहिश्च प्रकाशयति नित्यमुक्तत्वं दर्शयितुमुतामृतत्वस्येत्यस्यार्थमाह सः इति
अभयस्येति मंत्रगतामृतपदव्याख्या अन्नेनेति पदं विभक्तिव्यत्ययेन व्याचष्टे मर्त्यं मरणधर्मकं अन्नं क
र्मफलं यस्मादत्यगात् अतिक्रांतवान् अतो न केवलं सर्वात्मकः किं तु अमृतत्वस्यापि ईश्वर

पुरुषः २ इत्यर्थः १६

१८

उत्पत्तिस्थानं२ उत्पत्तिस्थानं२ उत्पत्तिस्थानं२

त्र्रस्यत्वक् स्पर्शोवायुश्चेस्यार्थः सर्वस्यमेधस्ययज्ञस्य उद्भिज्जजातीनांसर्ववृक्षाणांयैर्वद्धैर्यतःसम्यक्साधि
तःतेषामेवत्वं ४ केशामेघानांक्षेत्रपूर्ववत्तयोर्क्तेः श्मश्रूणिविद्युतां पादकरनखानिशिलालोहानामिति
साढश्यादूह्यं क्षेमकर्मणांपालनकर्तृणां ५ विक्रमःपादन्यासोभूरादिलोकानांत्र्रास्पदंत्र्राश्रयःभूरा
दिशब्दानामव्ययत्वात्सप्तम्यालुक् क्षेमोल्लब्धरक्षणंशरणंभयाद्रक्षणं सर्वेषांकामानांवरस्यवरेण
त्वगस्यस्पर्शोवायोश्चसर्वमेधस्यचैवहि रोमाण्युद्भिज्जजातीनांयैर्वायज्ञस्तुसंभृतः ४ केशश्मश्रुनखा
न्यस्यशिलालोहाभ्रविद्युतां बाहवोलोकपालानांप्रायशःक्षेमकर्मणां ५ विक्रमोभूर्भुवःस्वश्चक्षेमस्यश
रणस्यच सर्वकामवरस्यापिहरेश्चरणत्र्रास्पदं ६ त्र्रपांवीर्यस्यसर्गस्यपर्जन्यस्यप्रजापतेः पुंसःशिश्न
उपस्थस्तुप्रजात्यानंदनिर्वृतेः ७ पायुर्यमस्यमित्रस्यपरिमोक्षस्यनारद हिंसायानिरृतेर्मृत्योर्नि
रृतस्यगुदःस्मृतः ८ पराभूतेरधर्मस्यतमसश्चापिपश्चिमः नाड्योनदनदीनांतुगोत्राणामस्थिसंहतिः
९ त्र्रव्यक्तरससिंधूनांभूतानांनिधनस्यच उदरंविदितंपुंसोहृदयंमनसःपदं १० धर्मस्यममतु
भ्यंचकुमाराणांभवस्यच विज्ञानस्यचसत्वस्यपरस्यात्मापरायणं ११
स्यापिहरेश्चरणंत्र्रास्पदं ६ वीर्यस्यशुक्रस्यशिश्नोधिष्ठानंउपस्थस्त्विंद्रियं प्रजात्यानंदःसंतानार्थःसं
भोगस्तेननिर्वृतिःतापहानिस्तस्याः ७ परिमोक्षस्यमलत्यागस्यपायुरिंद्रियंगुदःस्थानंनिरृतेरलक्ष्म्याः ८
तमसोऽज्ञानस्यपश्चिमःपृष्ठिभागःगोत्राणांगिरीणांत्र्रस्थिसंघातः ९ त्र्रव्यक्तंप्रधानंरसःत्र्रन्नादि
सारःसिंधवःसमुद्रास्तेषांनिधनस्यलयस्यउदरंपदंस्थानंविदितंज्ञानिभिः मनसःत्र्रास्पदादिलिंगश
रीरस्य १० तुभ्यंतवकुमाराणांसनकादीनांभवस्यश्रीरुद्रस्यत्र्रात्माचित्तंपरमायनं ११

Interlinear/margin notes: मेघस्यनादस्य५ उत्पत्तिस्थानं२ उत्पत्तिस्थानं३ कोहस्येनं२ उत्पत्तिः३ मेघस्य३ ... उत्पत्तिस्थानं२ उत्पत्तिस्थानं ... नारदस्य१ पर्वतानां३ समुद्राः३ उत्पत्तिस्थानं१ कथितंत्रातं३

Left margin: विराट्स्वरूपस्य त्वक्उत्पत्तिस्थानम्१॥ पुरुषस्य२ जलानां२ उत्पत्तिस्थानं४ स्य५ उत्पत्तिस्थानं६ मलस्यवहल्स्य१ पुत्रार्थेनामैव:संतापस्य ... उत्पत्तिः२ उत्पत्तिस्थानं३

Right margin: यज्ञो४ उत्पत्तिस्थानं१ उत्पत्तिस्थानं२॥३ उत्पत्तिस्थानं५ उत्पत्तिस्थानं६ ब्राह्मणः६ विराट्स्वरूपस्य ... मायाः३

॥गायत्री॥उष्णिक्॥अनुष्टुप्॥बृहती॥पंक्तिः॥त्रिष्टुप्॥जगती॥५॥ ॥लकार॥मज्जा॥वसा॥मांस॥अस्थि॥मेद॥५॥ ॥सप्तसागरोपि वेलादिकं स्पर्शस्तु मित्युच्यते॥

पक्षीसमा २२ वा ग ४

विराट्पुरुषस्य ४ — इदानीं चतुर्दशलोकपक्षं दर्शयति तज्जंघनादिभिर्भूरादयः पूर्वोक्ता एवं सप्तकट्याद्भिरधः सप्तलोकान्नाह तत्क
ट्यामिति द्वाभ्यां शुद्धहतिभ केतिवासत्वात् ४० त्रिलोकपक्षमाह भूर्लोकः पातालानाद् सकिर्तः॥ ४२ ॥ इति द्विती
यस्कंधे पंचमोध्यायः॥५॥ षष्ठे विराड्विभूतिश्च प्रोक्ताध्यात्मादिभेदतः दृढीकृतं च पूर्वोक्तं सर्वं पुरुषसूक्ततः॥ इ
दानीं वैराजस्य विभूतिः सप्रपंचमनु वर्ण्यते॥ वाचोस्य स्मदादिवागिंद्रियाणां तदधिष्ठातुर्वन्हेश्च तस्य मुखं — पुरुषस्य ४
क्षेत्रं उत्पत्तिस्थानं॥ छंदसां गायत्र्यादीनां सप्तानां तस्य सप्तधातवः त्वगादयः क्षेत्रं॥ हव्यं देवानामन्नं॥ कव्यं
पुरुषस्य १ — तत्कट्यां अतलं ऊरुभ्यां वितलं विभोः॥ जानुभ्यां सुतलं शुद्धं जंघाभ्यां तु तलातलं॥ ४० ॥ महातलं तु गुल्फा
वाक्गंधपुरुषस्य २ — भ्यां प्रपदाभ्यां रसातलं॥ पातालं पादतलत इति लोकमयः पुमान्॥ ४१ ॥ भूर्लोकः कल्पितः पद्भ्यां भुवर्लोको — उत्पत्तिस्था नमः
पुरुषस्य ३ १८ — स्य नाभितः॥ स्वर्लोकः कल्पितो मूर्ध्ना इति वा लोककल्पना॥ ४२ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे द्विती
उत्पत्तिस्थानं — यस्कंधे पंचमोध्यायः॥५॥ श्रीब्रह्मोवाच॥ वाचां वन्हेर्मुखं क्षेत्रं छंदसां सप्त धातवः॥ हव्यकव्यामृतान् — १८
उत्पत्तिस्थानं ११ — नानां जिह्वा सर्वरसस्य च॥ १ ॥ सर्वासूनां च वायोश्च तन्नासे परमायने॥ अश्विनोरोषधीनां च घ्राणो मोदप्रमो — अश्विनीकुमारयोः २
हव्यकव्य १ — दयोः॥ २ ॥ रूपाणां तेजसां चक्षुर्दिवः सूर्यस्य चाक्षिणी॥ कर्णौ दिशां च तीर्थानां श्रोत्रमाकाशशब्दयोः॥ तद्गा
विराट्पुरुषस्य २।३॥ — पितॄणां अमृतं तत्तदुभयशेषो मनुष्याणां तेषामन्नानां सर्वरसस्य मधुरादेः षड्विधस्य च कादेः स्मदादिरस
नेंद्रियस्य तदधिष्ठातुर्वरुणस्य च एतस्य जिह्वा क्षेत्रं उत्पत्तिस्थानं एवं सर्वत्रानुक्रमं मन्त्रेयं १ सर्वासूनाम — २१
स्मदादिप्राणानां तस्य नासे नासारंध्रे परमायने उत्तमक्षेत्रे मोदप्रमोदयोश्च सामान्यविशेषगंधयोर्घ्रा
उत्पत्तिस्थानं २ — णः घ्राणेंद्रियं परमायनं २ रूपाणां तेजसां रूपप्रकाशकानां चक्षुरिंद्रियं अक्षिणी नेत्रगोलके सर्वत्र षष्ठ्य
न्तानां प्रथमांतं क्षेत्रं द्रष्टव्यं कर्णौ श्रोत्राधिष्ठानौ श्रोत्रमिंद्रियं तस्य गात्रं शरीरं वस्तूनां ये सारांशाः तेषां गा

उत्पत्तिस्थाने॥ पुरुषस्य

॥ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणा॥ शोभनतपमहत्त्वजगम्॥१॥

मयार

॥ सतयुगादिसहस्रपरिमितायेवर्षास्तदंते तत्स्रुवर्णमयं जलेस्थितं
अंडं ॥ ६॥

एवंकारणस्य सृष्टिमुक्त्वा कार्यसृष्टिमाह । यदा एते असंगताः अमिलिताः आसन् अत एव यदा आयतनस्य शरीरस्य
निर्माणेन शेकुः ३२ तदा सदसत्त्वप्रधानगुणभावं उपादाय स्वीकृत्य उभयं समष्टिव्यष्ट्यात्मकं शरीरं ३३ का
लकर्मस्वभावान् अधिष्ठाय स्थितः जीवयतीति जीवः परमात्मा अजीवमचेतनं अजीवयत् चेतयति स्म ३४ नि
र्भिद्य पृथक्कृत्य स्थित इत्यर्थः ३५ तदेवयं वै लोकरचनामाह यस्येति । कटिरिति ऊरू मूलयोः पश्चाद्भागः ज
आकाशादीनि · सदः उभयं संसृष्टं जीव २ · रसमर्थावजनौ · देहे रपा १ · ऊरूरू
यदैतेसंहता भावा भूतेंद्रियमनोगुणाः यदायतनं निर्माणे न शेकुर्ब्रह्मवित्तम ३२ तदा संहत्य चान्योन्यं भगव
च्छक्तिचोदिताः सदसत्त्वमुपादाय चोभयं ससृजे ह्यदः ३३ वर्षपूग सहस्रांते तदंडमुदकेशयं कालकर्मस्वभा
वस्थो जीवोऽजीवमजीवयत् ३४ स एव पुरुषस्तस्मादंडं निर्भिद्य निर्गतः सहस्रोर्वंघ्रिबाहुक्षः सहस्रानन
शीर्षवान् ३५ यस्येहावयवैर्लोकान्कल्पयंति मनीषिणः कट्यादिभिरधः सप्त सप्तोर्ध्वं जघनादिभिः ३६ पु
रुषस्य मुखं ब्रह्म क्षत्रमेतस्य बाहवः ऊर्वोर्वैश्यो भगवतः पद्भ्यां शूद्रोऽभ्यजायत ३७ भूर्लोकः कल्पितः पद्भ्यां
भुवर्लोकोऽस्य नाभितः हृदा स्वर्लोक उरसा महर्लोको महात्मनः ३८ ग्रीवायां जनलोकश्च तपोलोकः
स्तनद्वयात् मूर्द्धभिः सत्यलोकस्तु ब्रह्मलोकः सनातनः ३९
जघनं पुरोभागः अधः सप्तलोकान् अतलादीन् ऊर्ध्वं भूरादीन् सप्त ३६ वर्णानां ततउत्पत्तिं दर्शयति पुरुषस्ये
ति ब्रह्म ब्राह्मणः मुखमिति कार्यकारणयोरभेदविवक्षयोक्तं बाहव इति च क्षत्रं क्षत्रियः ३७ इदानी
मुपासनार्थं लोककल्पनभेदान् दर्शयन् सप्तलोकपक्षमाह द्वाभ्यां भूर्लोकः पातालमारभ्य पद्भ्यां कल्पितः पद
ताभ्यां ३८ स्तनद्वयादिति उपासनार्थत्वाद् दृष्टिभेदाभाववैपरीत्यं न दोषः यद्वा स्तनतः शब्दं कुर्वन् यदोघ
द्वयं तस्मादित्यर्थः ब्रह्मलोको वैकुंठाख्यः सनातनो नित्यः न तु सृज्यप्रपंचांतर्वर्तीत्यर्थः ३९

॥ ब्राह्मणादिकं कार्यं मुखादिकं कारणं ॥ मुखाद् ब्राह्मणोजातः ॥ ४॥

पुरुषस्य ४

ग. १
चोदिताः २
॥ परमात्मा ३॥
अचेतनं अंडं ३
लोकेः इत्यर्थः ३

पुरुषस्य १
॥ सत्यलोक एव
ब्रह्मलोक उ
च्यते ॥ १॥

कृतादयः पर
स्परं मिलिता १

विष्णुः १
पुरुषशरीरस्य
अग्रभागस्था
वयवैर्लोकाना
दयः सप्त ऊर्ध्व
लोका जाताः श
रीरस्य पश्चाद्भा
गस्थावयवैः
अतलादयः स
प्ताधोलोका जा
ताः ॥ ४॥ ॥

॥ एतावानस्य महिमातोज्यायांश्च पूरुषः ॥१॥

द्वितीयप्रुरुषस्य २ ईश्वरस्य ५ आशंकायां २ मि २ ॥ पुरुषः प्रपंचेनानाच्छादितः ॥२॥ ईश्वर ३ जातेः ६ जीवानां २

प्रपंचात्मकं स्य कुतो नित्यमुक्तत्वमित्याशंकायां तत्परिहाराय एतावानस्येत्यस्यार्थमाह महिमेति प्रपंचात्मकस्या
व्यक्तेशत्वमित्येष महिमा दुरत्ययः अपारः प्रपंचात्मतत्त्वोत्पादितिभावः मंत्रेण च एतावानस्य महिमा विभूतिः स तु अ
तोऽज्यायान् महत्तर इति वदताऽयमेवार्थ उक्तः तदेव मीश्वरो नित्यमुक्त इत्युक्तं तद्वा भिन्नानां तु भूतानां बंधमोक्षौ व्य
वस्थापयेति दर्शयन् पादोस्य विश्वा भूतानीत्यस्यार्थमाह पादोपीति तिष्ठंत्यत्रेति स्थितानि भूरादिलोकाः ते पादा
इव तादृशा अंशा यस्य स स्थितः तस्य पादेष्वंशभूतेषु लोकेषु सर्वान् जीवान् विदुः मंत्रे तु पादोस्य विश्वा भूतानीति सामा
नाधिकरण्यमधिष्ठानाधिष्ठेययोरभेदविवक्षया पाद इत्येकवचनं च सामान्याभिप्रायेणेति मंतव्यं भवति १७ भुक्ते
सुफलवैचित्र्यं दर्शयन् त्रिपादस्यामृतं दिवीत्यस्यार्थमाह अस्येश्वरस्य सर्वाधि त्रिपादमृतं नित्यसुखं दिवि ऊर्ध्व

महिमेषु ततो ब्रह्मन् पुरुषस्य दुरत्ययः पादेषु सर्वभूतानि पुंसः स्थितपदो विदुः १७ अमृतं क्षेममभयं त्रिमूर्ध्नो
धायि मूर्धसु पादास्त्रयो बहिश्चासन्नप्रजानां य आश्रमाः अंतस्त्रिलोक्यास्त्वपरो गृहमेधोऽबृहद्व्रतः १८

॥ जनस्तपः सत्यमिति २ स्थापितेः २ ... उपरितनः १

लोके तु न त्रिलोक्यामित्यर्थः तदेव त्रिपाद्रूपं द्युलोकं त्रैविध्यं दर्शयन्नाह त्रयाणां लोकानां मूर्धसु महर्लोक
तस्य मूर्ध्नस्तदुपरितन लोकास्तेषु यथाक्रमं अमृतादिकं आध्यायि निहितं तत्र त्रिलोक्यां नश्वरमेव सुखं
महर्लोके तु अत्र न मुक्तिस्थानत्वेपि कल्पांते तत्रस्थानां स्थानत्यागान्नाविनाशि सुखं जनलोके त्वमृतम
विनाशि सुखं यावज्जीवं तत्स्थानापरित्यागात् किंतु महर्लोकवासिनां कल्पांते त्रिलोकदाहेन [illegible]डितानां
तप्तानां तत्रागमनाद क्षेमदर्शनमस्ति तपोलोके तस्याभावात् क्षेममेव वैराजपतिस्तु त्रिलोक्या दह्यमानत्वात्
संकर्षणाग्निना यो यं भ्रमणं महर्लोकाज्जनं भयाद्यपोहिता इति सत्यलोके त्वभयं मोक्षः तत्प्रस्तासन्ने
एतदेव वैचित्र्यं महिमेदनोपपादयन् त्रिपादूर्ध्वमित्यस्यार्थमाह न प्रजायंते पुत्रादिरूपेण येषां प्रजाः नैष्ठि
कब्रह्मचारिणः प्रस्थाय तपस्तेषामाश्रमाः त्रिलोक्या बहिरासन् गृहमेधस्त्वतः पस्माद्व्रह्मचतः ब्रह्मच

॥ महर्लोकादन्यत्रागमनात् तत्र महर्लोके अकल्याणमेव ॥४॥ ॥ अभ्रमणं दहिता जनं भयाद यो महर्लोकात् जनलोकं यांति ॥३॥ ॥ त्रिपाद्धेदे जनस्तपः सत्यमिति लोकत्रयं गाम्य । तत्र जनलोके ऽमृतं तपोलोके क्षेमं सत्यलोके ऽभयमिति सुखत्रैविध्यं दर्शयन् ॥८॥ ॥ त्रिलोकीदाहे नोपस्थितोपद्रवाभावा तेन पीडितानां महर्लोकवासिनां ॥५॥ त्रयः पादाः लोकाः १ त्रिपाद्दृष्टे उदैत्पुरुषः पादोस्येहाभवत्पुनः ॥ पुरुषः ब्रह्मचारी ॥ अस्य ब्रह्मचर्यरहितस्या ... त्रिलोक्यां ॥

आनंद २ 6

पाद तप ॥ अस्य विश्वस्य दिवि ऊर्ध्वतनं पदत्रिपात् जनस्तपः सत्यमिति लोकत्रये तत्रिलोकस्य मेव ॥१॥ जनतपःसत्येषु ॥१॥ महर्लोक २ ॥ महर्लोकस्थानां २ जनलोक ४ त्रिलोकीदाहस मये ॥ कारि २ ॥ जीवेषु फलवैचित्र्यं २

त्रैलोक्यं स्थितानां मृताः सत्यलोकं गता मुक्ताः ॥३॥ जीवेषु २ स्था ६ अप्राप्तव्रतः २ ॥ ता ३४ उत्पत्ति जातिः ५ सत्यलोके मुक्तिः आश्रमेषु व्रतपुरुष २

॥ जीवो ऽविद्याश्रयः सन् जीवगम्यप्राप्तिसाधनभूतं पितृलोकं गच्छति। विद्याश्रयः सन् मोक्षप्राप्तिसाधनभूतं देवलोकं गच्छतीति फलितोर्थः॥६॥

जीव

देह ४ ॥पितृमार्गदेवमार्गौ २ अंडे ५ ॥ततो विषुक्ता मत्साशनानशने अभि॥१॥

अयं वा धियैरभेदेन कस्यैवावस्थाभेदेन नत्वं संतमिन्नविषय इति दर्शयंस्ततो विष्वङित्यस्यार्थमाह विवि

घंस्वङ् अंचतीति विष्वङ् पुरुषः देवेनसः स्वतीमार्गौ दक्षिणोत्तरौ विविक्रमे चलतिस्म कथंभूते स्वतीसाश

नानशने भोगापवर्गप्राप्तिसाधनभूते अत्र हेतुत्वेन पुनर्विशेषणं यद्यतः अविद्याकर्मरूपा एका विद्या

चतत्साधनोपासनारूपा अन्या" १९ तदेवं विराडंतर्वर्तिनां फलवैचित्र्यमुक्त्वा तत्कारणभूतस्य तद्वैलक्ष

ण्यं दर्शयितुं तस्माद्विराडजायतेत्यस्यार्थमाह यस्मादंडं तद्भेतत्रच भूतेंद्रियगुणात्मको विराड्वजन्नेस

कराल २ उष्ठाता जीवः २ अविद्याविद्या कर्म लात २ उत्पन्न

स्वतीविचक्रमे विष्वङ् सांशनानशने उभे यदविद्या च विद्या च पुरुषस्तु भयाश्रयः" १९ यस्मादंडं विराड् जज्ञेभू

तेंद्रियगुणात्मकः तत द्रव्यमत्यगाद्विश्वं गोभिः सूर्य इवातपन्" २० यदास्य नाभ्यान्नलिनादहमासमहात्मनः

नाविदं यज्ञसंभारान्पुरुषावयवानृते" २१ तेषु यज्ञस्य पशवः सवनस्पतयः कुशाः इदंच देवयजनं का

अप्रकाशयत

ईश्वरः तत विश्वं विराड्देहं द्रव्यं अंडं च अतिक्रांतवान् सूर्य इवेति पूर्वोक्त एव दृष्टांतः" २० नन्वेवं पुरुष एव

चेत्सर्वं तर्हि यज्ञस्य तत्साधनानां चालाभावात् यज्ञैः पुरुषाराधनं न सिद्ध्यदित्याशंक्य तत्परिहारायप

त्पुरुषेणाह विवेसादि मंत्रार्थसंग्रह दर्शयतिं यदेसोदिति अस्येति विराडंतर्यामिणः" तस्यैव पृथक् तत्वा तेना

भीभवं नाभ्यं तस्मात्" यज्ञस्य संभारान् साधनानि नापश्यं" २१ तदा तेषु संभारेषु साध्येषु सत्सु पुरुषावयवै

रेते संभाराः संभृता इति व चतुर्थेनान्वयः" वनस्पतयो यूपाः" देवयज्ञभूमिः इदंचेति ववनीयज्ञार्हे स्था

नेउपविष्टः कथं प्रतीतिगम्यते" बहुगुणान्वितो वसंतादि कालः" २२ श्रीकृष्णाय नमः रामाय नमः

कृष्णेति नारायणाय नमः गोपालाय नमः गोविंदाय नमः अनंताय नमः राधाकृष्णाय नमः देवाय नमः

संपादिता ॥३॥

लड् ४

का० १
जीवः २
अथर्वणि ४
॥ ततो विराड
जायत विराजो
अधिपूरुषः
॥५॥
आकाशादी १
सत्वादी २ ॥
तदाद्
दृश्य २२
२०
यज्ञ २
वनस्पतयो
ऋविश्चादेवा
यज्ञमतन्वत
२
पश्चादयः ५
कल्पित
नारदम २

जीव ४
उत्पन्न ५
ईश्वरात
२
आशंका २
२०
ईश्वरस्य ३
यज्ञस्य संभार
सुपश्चादि ४

॥मायाविस्तारं ईश्वरोपि न ज्ञानाति चेत्तर्हि परे जनाः कथं जानीयुरिति कैमुत्यन्यायः॥३॥

ईश्वरः २ ईश्वरस्य १ ॥नम्रा प्रवान् २॥

मायाविस्ता रः ३ — तदा समीयुर्वा शरणं गतानां संसारनिवर्तकं मंगलावहं सुसेव्यं च तस्य चरणं नतोस्मि तनोः त्रिंस महि मत्वे
न ज्ञातवानस्मीति कैमुत्यन्यायेनाह योहीति स्वमाया विस्तारं यः स्वयमपि पर्यगात् प्रति शब्दो निर्धारणे ता
वानिति न ज्ञातवानित्यर्थः अपरे कुतो जानीयुः तस्य चरणं नतोस्मीति पूर्वेणा संबंधः ननु सर्वज्ञः कथं न
जानातीत्यन्ताभावादिति दृष्टांतेनाह यथा स्वस्यांतं नभो नाप्नोति तद्वत् नहि खपुष्पादर्शनं सार्वज्ञं विहं
ब्रह्मादयः ५ — तीतिभावः तथा च वक्ष्यति द्युपतय एव ते न ययुरंतमनंततया त्वमपि यदंतरांडनिचया ननु सावरणाः समहृत्य ५
नतोस्म्यहं तच्चरणं समीयुषां भवच्छिदं स्वस्त्ययनं सुमंगलं योह्यात्ममायाविभवं स्म पर्यगाद्यथा नभः स्वांतम
वेद — थापरे कुतः ३४ नाहं न यूयं यदृतां गतिं विदुर्न वामदेवः किमुतापरे सुराः तन्मायया मोहितबुद्धयस्त्वि ईश्वर २
ईश्वरस्य २ — दं विनिर्मितं चात्मसमं विचक्ष्महे ३५ यस्यावतारकर्माणि गायंति ह्यस्मदादयः न यं विदंति तत्त्वेन त जानंति ३ पालयति ४
कल्पे ४ — स्मै भगवते नमः सएष आद्यः पुरुषः कल्पे कल्पे सृजत्यजः आत्मात्मन्यात्मनात्मानं संयच्छति च पाति च ३७

ईश्वरः १ सर्वे ३ ॥उत्पादयति॥१

ईश्वरस्य २ — त्यादि श्रुतिः यो स्याध्यक्षः परमे व्योमन् सो अंग वेद यदि वा न वेदेति ३४ एतत्प्रपंचयति नाहमिति शंभ्वा वयं जानीमः २
तुलं २ — वामदेवो रुद्रः यस्य ऋतां गतिं परमार्थस्वरूपां किंत्विदं प्रपंचरूपं तस्य मायाविनिर्मितं विचक्ष्महे विद्मः तथा ईश्वरगतं ज्ञाने ३॥
त्मसमं स्वज्ञानानुरूपमेव न तु कृत्स्नं मोहितबुद्धय इत्यस्य तदज्ञाने प्रपंचज्ञाने च हेतुः ३५ ननु सर्वोपि
तं वर्णयंतो दृश्यंते तत्राह यस्येति ३६ अवतारकर्माणि संक्षेपतो दर्शयति सएष आद्यो भगवान् यः पुरु दोर २
षावतारः सन् सृष्ट्यादि करोति ॥ आत्मात्मनात्मानमिति कर्त्राधिकरणं साधनं कर्म च स्वयमेवेत्यर्थः
पुरुषावतारस्य सृष्ट्यादीनि कर्माणीति संक्षेपोक्तिः ३७

सन्पा २

॥सत्वादिगुणानांसाम्यत्यागात् ३ सर्वेषामंतर्गतं २ ॥घटाद्याकारवृत्तिज्ञानमपि ३

ज्ञानस्य २ नयं विंदंतितत्वे नेत्युक्तं किंतत्तत्वमित्यपेक्षायामाह ज्ञानं केवलं सत्यं तत्वं घटाद्याकारवृत्तिज्ञानव्यवच्छेदा
र्थं विशेषणानि विशुद्धं विषयाकारशून्यं यतः प्रत्यक् सर्वांतरं अत एव सम्यक् संदेहादिरहितं अवस्थितं स्थिरं २
यतो निर्गुणं गुणकार्यं गुणव्यतिकरश्चंचलं भवति यद्यपि वृत्तिज्ञानमपि स्वरूपज्ञानमपि स्वरूपज्ञानमेवेति
न चांचल्यादिदोषयुक्तं तथापि तः करणदोषैस्तथा तथा भवतीति व्यवच्छिद्यते एभिर्विशेषणैः सत्यम ५

चंचलं १

विशुद्धं केवलं ज्ञानं प्रत्यक् सम्यगवस्थितं सत्यं पूर्णमनाद्यंतं निर्गुणं नित्यमद्वयं ३८ ऋषे विंदंति
२२ स २ मुनयः प्रशांतात्मेंद्रियाशयाः यदा तदेवासत्तर्कैस्तिरोधीयेत विप्लुतं ३९ रामायनमः २२

॥जायते। अस्ति। वर्द्धते। विपरिणमते। अपक्षीयते। विनश्यति। १॥

स्थापितं १ नित्यमर्थितं किंच यद्विकारवत्तद् सत्यं दृष्टं न चास्य जन्मादयः षड्विकाराः संतीत्याह अनाद्यंतं जन्मना
त २ शरहितं अत एव जन्मानंतरं अस्तित्वलक्षणोपि विकारो नास्ति वृद्धिविपरिणामापक्षयाश्च न संति यतः पू
र्णं सर्वत्र हेतुः सर्वत्र हेतुः। नित्यमद्वयं नित्यं सर्वदा द्वैतप्रतीतिसमयेपि परमार्थतो द्वयमिति ३८ अत्र विद्वद
नुभवं प्रमाणयति हे ऋषे नारद प्रशांतात्मेंद्रियाशयाः प्रसन्नदेहेंद्रियमनसो यदा भवंति तदा विंदंति॥ मुनयः ३
अन्यदा तदज्ञाने कारणमाह यदा तदेव प्रकाशमानमेव असत्तर्कैः विप्लुतं स्यात्तदा तिरोधीयेतेति

ईश्वरं १ तर्कैरतत्त्वं १ ॥आच्छादितं १॥ ॥३९॥

॥इयत्र पंचरत्ने ईश्वरः किंकार्यः किंरूपः। किंसाधनः। इत्या

॥ तत्र सात्त्विक्या भूतनिर्माणे तस्य सत्त्वज्ञानशक्तिः ॥ तत्र राजस्या भूतनिर्माणे तमसा आवरणशक्तिः ॥ तामस्या भूतनिर्माणे तत्र रजो विक्षेपशक्तिः ॥ इति ज्ञानावरणविक्षेपश-
क्तिमतः शक्तयो यस्याः सा त्रिशक्तिर्माया ॥ २५ ॥

तैर् त्रिशक्तिधृक् २

यत्परस्त्वमित्येतत्प्रश्नोत्तरं यदुक्तं स एष भगवान् सर्वेषां मम चेश्वर इति सृजामीति पालनं तु स्वयमेव करोतीत्याह
विश्वमिति पुरुषरूपेण विष्णुरूपेण त्रिशक्तिर्मायातो धारयतीत्यर्थः ॥ ३० यच्चेदं विश्वं यदात्मकं कस्मिन्नि एवमा त्वे २
दि सर्वप्रश्नानां सामान्योत्तरं यदुक्तं वासुदेवात्परो ब्रह्मन्न चान्योऽर्थोऽस्ति तत्त्वतः इति पुरुष एवेदं सर्वमिति श्रु
ईश्वरप्रेरितः १ त्या च यद्दृढीकृतं तदुपसंहरति इतीति कार्यकारणात्मकं भाव्यं सद्रूपं भगवतः सकाशादन्यत् पृथक् न भवतीत्यभिहितैः

ब्रह्मा १ असतः २ सतः १ पालयती १ वाणी २

सृजामि तन्नियुक्तोऽहं हरो हरति तद्वशः विश्वं पुरुषरूपेण परिपाति त्रिशक्तिधृक् ॥ ३० इति तेऽभिहितं तात यथे तवकथितं १
२१ दमनुपृच्छसि नान्यद्भगवतः किंचिद्भाव्यं सदसदात्मकम् ॥ ३१ न भारती मेऽङ्ग मृषोपलक्ष्यते न वै क्वचिन्मे मनसो
असत्कर्मोर्मि ३ मृषा गतिः न मे हृषीकाणि पतन्त्यसत्पथे यन्मे हृदौत्कण्ठ्यवता धृतो हरिः ॥ ३२ सोऽहं समाम्नायमयस्तपोमयः यः २
ब्रह्मादीनां ४ प्रजापतीनामभिवन्दितः पतिः आस्थाय योगं निपुणं समाहितस्तन्नाध्यगच्छं यत आत्मसंभवः ॥ ३३ २१

नम्यः १ आश्रितः १ श्रेष्ठम् १ आश्रितः १ वेद २

यः १ आधिक्यं २ यदुक्तं एतावत्त्वं यतो हि मे तन्मे विज्ञमामीश्वरं ब्रवीषीति तदुपपाद्योपसंहरति यत्यस्मान्मे मया औत्कण्ठ्य
मत्युद्रेकः तद्युक्तेन हृदा हरिर्धृतः ध्यातः अंग हे नारद अतः मे वाङ्मन इन्द्रियाणां वृत्तयः सत्यार्थीः
श्रेष्ठः १ न तु मत्प्रभावेनेत्यर्थः ॥ ३२ अत्र स्वानुभवमेवान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रमाणयति द्वाभ्यां सोऽहं समाम्नाया अहं ब्रह्माऽपि
दिभिः सर्वोत्कृष्टोऽपि योगमाश्रित्यापि यतः आत्मनो मम संभवो जन्म तमेव न ज्ञातवान् कुतोऽन्यत्स्वत्वान्ती यो ध्वरं न जानामि तर्हि अन्ये जनाः सम्यक् कथं जानीयुः १ ॥

॥ ईश्वर जनरुद्रेक युक्तेन हृदैव वृत्तयः सत्यार्थी जाताः न तु मदीयप्रभावेन ॥ २ ॥

एतच्च तृतीयस्कंधे पद्मोद्भवे वक्ष्यते ३३

॥ वृत्तीनां सत्यार्थत्वे २

॥ न तदुद्रेकसत्वे वृत्तिसत्यार्थत्वसत्त्वमन्वयः ॥ वृत्तिसत्यार्थत्वाभावेन तदुद्रेकाभावो व्यतिरेकः ॥ ३ ॥

॥होत्र स्त्विग्‌ आचार्यादिकं कर्मकृत्‌१॥

२९

यज्ञांकारश्चेर्२ मन्त्रकाः१

वस्तूनि पात्रादीनि औषधयो व्रीह्यादयः स्नेहा घृतादयः रसा मधुरादयः सुवर्णादीनि लोहानि मदम्बु चातुर्हो-
त्रं होत्रादिकं कर्म्म॥२३ नामधेयानि ज्योतिष्टोमादीनि ऋगादीनां सूक्तानां मंत्रा इति स्वाहाकारादयः देवता- करण१
नामनुक्रमः उद्देशः कल्पो बौधायनादिकर्म्मपद्धतिग्रंथः अनेनाहं यक्ष्ये इति संकल्पः तंत्रमनुष्ठानप्रकारः॥२४ गतयो विष्णुक्रमाद्याः मतयो देवताध्यानानि क्रतस्य भगवति समर्पणं॥२५ संभृताः संपादिताः स-

स्त्रग्यजुः सामवेदाः१ इतेपश्वादयः मन्त्राः पुरुषावयवैर्ब्रह्मणा संपादिताः॥३॥ यज्ञेश्वरवान्‌४

वस्तून्यौषधयः स्नेहा रसलोहमृदो जलं ऋचो यजूंषि सामानि चातुर्होत्रं च सत्तम॥२३ नामधेयानि मंत्राश्च
दक्षिणाश्च व्रतानि च देवतानुक्रमः कल्पः संकल्पस्तंत्रमेव च॥२४ गतयो मतयश्चैव प्रायश्चित्तं समर्पणं यज्ञेन२
पुरुषावयवैरेते संभाराः संभृता मया॥२५ इति संभृतसंभारः पुरुषावयवैरहं तमेव पुरुषं यज्ञं तेनैवा- मन्त्रकं४
यजमीश्वरं॥२६ ततस्ते भ्रातर इमे प्रजानां पतयो नव अयजन्व्यक्तमव्यक्तं पुरुषं सुसमाहिताः॥२७ ततश्च मनवः काले आश्रितं५
ईजिरे ऋषयोऽपरे पितरो विबुधा दैत्या मनुष्याः क्रतुभिर्विभुं॥२८ नारायणे भगवति तदिदं विश्वमाहितं गृहीतमायोरुगुणः सर्गादावगुणः स्वतः॥२९ आश्रिताः३ ॥तेनदेवाअयजंत साध्याऋषयश्चये१

॥तेनदेवाअयजंतःस्त्वपर

यज्ञेनचक्रुः१ अयजन्‌३ ईश्वरं२ यज्ञेन१

॥यज्ञेनयज्ञमयजंतदेवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्‌१॥

भारा येन सोऽहं तेनैव यज्ञेनैवं अनेन यज्ञेन यज्ञमयजंतेति मंत्रार्थः सूचितः॥२५ तेन देवा अयजंत इत्यस्यार्थं स-
प्रपंचं दर्शयति तत इति द्वाभ्यां व्यक्तं इंद्रादिरूपेण अव्यक्तं स्वतः॥ अनेन पुरुषं जातमग्रतः इत्यस्यार्थो दर्शितः॥ २९
काले स्वस्वावसरे॥२८ यदधिष्ठानमित्येतस्य श्लोकत्रयार्थमुपसंहरति नारायण इति आहितं अधिष्ठितं भ-
गवत्त्वे हेतुः यः स्वतोऽगुणः सर्गादौ गृहीतामायया उरवो गुणा येन तस्मिन्॥२९

ईश्वरः१ सृष्टि१ महतः१ महदादयः२

॥तंयज्ञम्बर्हिषिप्रौक्षन्पुरुषंजातमग्रतः॥३॥

५१ अवतारान्विस्तरेणाह आद्य इत्यादि यावत्समाप्ति परस्य भूम्नः पुरुषः प्रकृतिप्रवर्तकः यस्य सहस्रसीर्षेत्युक्तो लीलाविग्रहः स आद्योवतारः वदन्ति हि भूतैर्यदा पंचभिरात्मसृष्टैः पुरं विराजं विरचय्य तस्मिन् स्वांशेन विष्टः पुरुषाभिधानमवाप नारायण आदिदेवः" यथोक्तं विष्णोस्तु त्रीणि रूपाणि पुरुषाख्यान्यथो विदुः प्रथमं महतः स्रष्टृ द्वितीयं त्वंडसंस्थितं तृतीयं सर्वभूतस्थं तानि ज्ञात्वा विमुच्यते इति" यद्यपि सर्वेषामविशेषेणावतारत्वमुच्यते तथापि कालश्च स्वभावश्च सदसदिति कार्यकारणात्मिका प्रकृतिश्च एताशनेयः मनश्च

ईश्वरस्य१ माया१

आद्योवतारः पुरुषः परस्य कालः स्वभावः सदसन्मनश्च द्रव्यं विकारो गुण इंद्रियाणि विराट् स्वराट् स्थास्नु चरिष्णु भूम्नः" ४० अहं भवो यज्ञ इमे प्रजेशा दक्षादयो ये भवदादयश्च स्वर्लोकपालाः खगलोकपाला नृलोकपालास्तललोकपालाः ४१ गंधर्वविद्याधरचारणेशा ये यक्षरक्षोरगनागनाथाः ये वा ऋषीणामृषभाः पितॄणां दैत्येंद्रसिद्धेश्वरदानवेंद्राः अन्ये च ये प्रेतपिशाचभूतकूष्मांडयादोमृगपक्ष्यधीशाः ४१

श्रेष्ठाः१ जलजीव१

दीनि कार्याणि ब्रह्मादयो गुणावताराः दक्षादयो विभूतयः इति विवेकव्यं मनः महत्तत्वं द्रव्यं महाभूतानि क्रमोत्र न विवक्षितः" विकारो अहंकारः गुणाः सत्वादिः विराट् समष्टिशरीरं स्वराट् वैराजः स्थास्नु स्थावरं चरिष्णु जंगमं व्यष्टिशरीरं ४० अहं ब्रह्मा भवो रुद्रः यज्ञो विष्णुः दक्षादयो य इमे प्रजेशाः तल्लोकपालाः पातालाधिपयः ४१ गंधर्वादीनामीशाः यक्षादीनां नाथाः रक्षोरगेति संधिरार्षः ऋषीणां पितृणां श्रेष्ठाः प्रेतादीनामधीशाः" ४२ स्वामिनः२

॥ हे ब्रह्मन् नारद महतः पुरुषस्य यान् लीलावतारान् प्राधान्यतो धीरा आमनंति तान् कर्णमलशोषान् सुंदरान् क्रमान् लीलावतारान् तुभ्यमनु क्रमिष्ये इत्यन्वयः॥६॥ लिंपार

किं बहुना यत्किंचिद्भगवदादि तत्सर्वं परमेव तत्त्वमित्यन्वयः॥ भगवत् ऐश्वर्ययुक्तं महस्वत् तेजोयुक्तं
ईश्वर ४ ओजः सहसी इंद्रियमनःशक्ती तद्युक्तं बलं दाक्ष्यं श्रीः शोभा ह्रीरकर्मणि जुगुप्सा विभूतिः संपत्तिः आत्मा
बुद्धिः तद्युक्तं अद्भुतवर्णः अद्भुतवर्णं आश्चर्यवर्णमित्यर्थः रूपमेव स्वरूपं स्वरूपवत् अस्वरूपं च यत् त
त्सर्वं परं तत्त्वं तद्विभूतिरित्यर्थः॥४३ शुद्धसत्त्वावतारान्वक्तुमाह प्राधान्यत इति असत्कं श्रवणीयक था ४

यत्किंच लोके भगवन्महस्वदोजःसहस्वद्बलवत्क्षमावत् श्रीह्रीविभूत्यात्मवदद्भुतार्णं तत्त्वं परं रूप दै १ नार
२२ वदस्वरूपं॥४३ प्राधान्यतो यानृष आमनंति लीलावतारान्पुरुषस्य भूम्नः आपीयतां कर्णकषायशोषा
वदा ४ ननुक्रमिष्ये त इमान्सुपेशान्॥४४॥ इति श्रीभागवते महापुराणे द्वितीयस्कंधे षष्ठोऽध्यायः॥६॥ २२
ब्रह्मोवाच॥ यत्रोद्यतः क्षितितलोद्धरणाय बिभ्रत्क्रौडीं तनुं सकलयज्ञमयीमनंतः अंतर्महार्णव उपागतमादि श्रा पृ ४
दैत्यं तं दंष्ट्रयाद्रिमिव वज्रधरो ददार १ समुद्रे
ज्ञात्वोरंजोनुक्रमः २ दंष्ट्रो यथा पर्वतं दकारत द्रुता १ वाराहमूर्तिः २ द्विविदारऐ १ नारदा

णमोः कषायाः मलाः तान् शोषयंतीति तथा तान् सुपेशान् सुंदरान् सकारलोपश्छांदसः हे अभ्येते तुभ्यं अनु पुरुषा लीला २
क्रमिष्ये तदनुक्रमेणामतत्त्वया आपीयतामित्यर्थः॥ यद्वा आपीयतामिति शत्रंतं आपिबतां कर्णकषायशोषानि अवतार ३
त्यर्थः॥ इति द्वितीयस्कंधे षष्ठोऽध्यायः॥६॥ सप्तमे भगवल्लीलावतारा ब्रह्मणोदितः नारदायानुतेत्कमिष्यप्रयो
जनगुणैः सह॥ यत्र यदा क्षितितलोद्धरणार्थं वाराहीं तनुं बिभ्रत्सन्नुद्यतोऽनंतः तदा तं सुप्रसिद्धं हिरण्याक्षं
कथ्यते २ कथितं दंष्ट्रयाददार॥१॥

॥११४ इत्यध्वरंनामतृतीयंकांडंसमाप्तं॥ एवंकांडत्रये कंडिकासंख्या ८५९॥ ब्राह्मणा
निसंख्या॥३१॥ संवत् १६९० वर्षे आश्विनवदिपक्षे द्वितीयांसोमवासरे॥
अद्येहवाराणसीवास्तव्यऔदीच्यज्ञातीयजोशीनीलकंठसुतकाह्नजीयेन
लिखितं॥ शुभमस्तु॥छ॥ कल्याणमस्तु॥छ॥ ॥ अद्येहवाराणसीवास्तव्य
मोढज्ञातीयदीक्षितत्रिरग्निचित्संम्राट्स्थपतिवामनात्मजदीक्षितगदाध
रात्मजदीक्षितश्रीधरस्येदंपुस्तकं॥ छ॥ पठनार्थंतथापरोपकारार्थं॥छ॥ १०७

॥ श्री ११०...

॥ हेन्द्र ष्ठेनारद महतः पुरुषस्य यान् लीलावतारान् प्राधान्यतो धीराः मनंति तान् कर्णमलशोषान् सुंदरान् अनुक्रमात् लीलावतारान् तज्ज्यमंनु
क्रमिष्ये इत्यन्वयः ॥ ६ ॥
तिंदार

किं बहुना यत्किंचिद्भगवदादि तत्सर्वं परमेव तत्त्वमित्यन्वयः भगवत ऐश्वर्ययुक्तं महस्वत् तेजोयुक्तं
ईश्वर २४ ओजः सहसी इंद्रियमनःशक्ती तद्युक्तं बलं दाक्ष्यं श्रीः शोभा ह्रीः रकं मी श्रुगुप्सा विभूतिः संपत्तिः आत्मा
बुद्धिः तद्युक्तं अर्णोवर्णाः ... मिति तात्पर्यः रूपमेव स्वरूपं स्वरूपवत् अस्वरूपं च यत् त
त्सर्वं परं तत्त्वं तद्विभूतिरिति ... प्राधान्यतः इति असत्कं श्रवणीयं क थार ४

यत्किंच लोके भगवन्मह...
२२ वद्रस्वरूपं ४२ प्राधान्यत...
नन्वनु क्रमिष्ये तु इमान् सुपेश...
यदा ४ ब्रह्मोवाच ॥ यज्ञोद्धृतं क्षिति... ...४॥ ...ोद्धरणा
...त लक्ष...
ज्ञात्वोरं जो तु क्रमः २

...मोः कषायाः मलाः तान्...
के मिष्ये तदनु के मरणाम्र त...
तात्पर्यः ॥ इति द्वितीयस्कंधे ष...
जन गुणोः सेह यत्र य दाक्षिता...

अध्वर कांड २

कर्ण्यं तेर

काध्यत्तृ दक्षु याद दारगाणां